

FÖLD — ÉS — EMBER

TUDOMÁNYOS SZEMLE — SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY

TARTALOM:

HORVÁTH DETRE: Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata.
Szemle. — Apróközlemények. — Folyóiratszemle.

IX. ÉVF.
HATODIK SZÁM.
1929.

SZERKESZTŐSÉG:
SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET
— MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST

TARTALOM.

Értekezések:	Lap
<i>Horváth Detre:</i> Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata	253
Szemle:	
<i>Mellich János:</i> A honfoglaláskori Magyarország (Bátky Zsigmond).	
<i>Dr. Milleker Rczsó:</i> A Földgömb (Kanszky Márton). <i>Cholnoky</i>	
<i>Jenő dr.:</i> Magyarország földrajza (Kanszky Márton). <i>Kogutowicz</i>	
<i>Lajos:</i> A magyar térképírás multja, jelene és jövője (Irmédi-	
Molnár László). <i>Scharf Nándor és Turner Ferenc:</i> Angolország,	
Középeurópa és Olaszország domborművü fali térképei (Irmédi-	
Molnár László)	291
Apró közlemények:	
Esegvár. — Agostyán. — Kap és származékai. — Gelemér. —	
Gecse. — Ollóság, Kecskedága. (Bátky Zsigmond)	295
Folyóiratszemle	300

FÖLD ÉS EMBER

két havonként megjelenő

TUDOMÁNYOS SZEMLE. — SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY.

A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem Földrajzi Intézete és a Szegedi Alföldkutató Bizottság hivatalos folyóirata.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Szeged, Egyetemi Földrajzi Intézet, Szukováthy-tér 1.

Célja: az emberföldrajz művelése, elsősorban a magyar föld tudományos kutatása.

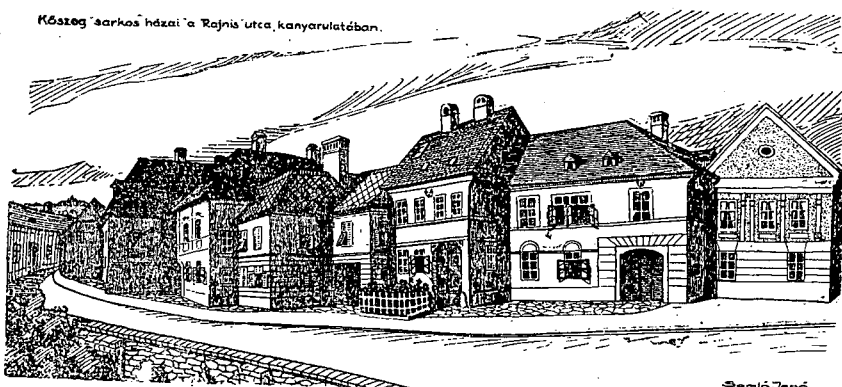
Előfizetés egy évre 10 pengő,

iskolák, könyvtárak, tanárok és tisztviselők számára 4 pengő.

Postatakarékpénztári csekkszámla száma 48180.

Lakásváltozást kérjük okvetlen bejelenteni.

A folyóirat közleményeire való jogainkat fenntartjuk!
A közlemények csakis a forrás megnevezésével idézhetők.



1. ábra.

Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata.

I. Kőszeg vidéke.

1. A honfoglalás előtt.

Hogy Kőszeg fejlődésének vázlatos képét keretbe helyezzük, előbb környékének történetét kell megrajzolnunk.

Mivel a szaktudomány már megállapította, hogy milyen tényezők, milyen potenciális, lokális, szituális energiák segítették elő az emberi települések létesülését, azért ezen szempontból csak összegezésre szorítkozunk. E megállapításokból városunk vidékére a következők vonatkoznak: a hegység és síkság érintkezési vonalán, a hegység völgyeiből kivezető utak elzáró pontján, a folyónak a síkságra való lépésénél, az erdőzóna és a földművelés találkozásánál épülnek telepek, ott, ahol van bőséges ivóvíz és malmokat hajtó folyó, ahol a vásárvonalak legkönnyebben találkozhatnak. Ezen tényezők együttvéve, vagy külön is, vetették meg a települések alapjait a *történelem előtti korban*, éppen úgy, mint az írott kútfők korszakaiban. Hogy Kőszeg vidéke sem volt kivétel, a mellett a környéken található *leletek* bizonyítanak.

A paleolith-kőkor még ismeretlen a vidéken, de a neolith-kőkornak már számos emlékére bukkanunk, főképp az Írott-kő déli oldalán. Az illyr-thrák törzsek, majd a kelta népek a legkedvezőbb helyet találták itt a településre, hiszen házi eszközeik gyártására bőven állt rendelkezésükre szerpentinkő (Boros-

tyánkő), antimonérc (Városszalónak, Léka) és réz (Szentvid vidékén). Szentvid Európa-hírű őskori telep. Bronzöntő műhelyéből messze vidékre szállított a kereskedelem. Mellette Rohonc és Borostyánkő a bronzkornak fő lelőhelyei. A hallstatti és a La Tène-i vaskor leletei sűrűbb településre és szétágazó kereskedelemre engednek következtetni.

Kr. u. az első században már a *rómaiak* urai a vidéknek. A szomszédos Savariában, amely Pannonia provincia székhelye volt, két légiójuk állomásozott. A város a rohonci hegyek üdítő vizét itta. Tekintélyes aquaeductusuk romjai a mult században tűntek el. A szentvidi és a bozsoki római telepen a közelmúltban vízvezetéki csöveket ástak ki. Valószínű, hogy a kőszegi halmok keleti szélén (Nemescsó mellett) vezetett a Vindobona, Scarabantia (Sopron), Savaria, Petovia római városokat összekötő katonai és kereskedelmi útvonal, melynek mentén a római katonák szorgalmasan művelték a földet, a hegyoldalon pedig szőlőt ültettek. A Kőszeg határában lévő Pogány nevű dűlőben talált Bacchus-fej, egy római katona mellképe, római pénzek, érmek, edénytöredékek stb. arról tanuskodnak, hogy vidékünkön szép számban voltak elszórt római települések, ahol a római tisztviselők a nyugalom napjait éltek le.

A rómaiak pannonia uralmának a *népvándorlás* vihara vetett véget. A fellépő germán törzsek, majd az avarok ülik meg a vidéket, amely (796-ban) Nagy Károly frank király fennhatósága alá kerül. A Bajorország védeimére felállított Ostmarkhoz kapcsolódik Dunántúl nyugati szegélye Kőszeg környékével együtt. Itt mint a vidék középpontja jut szerephez a mai Óház területe, melynek a be nem bizonyult feltevések (kelta áldozóhely, római őrtorony, avar gyűrű, Zsolt vezér vára) már az előző századokban fontos szerepet tulajdonítanak. Ezen kor honosítja meg hazánk területén a keresztyénséget, amely a passai püspökség, később a salzburgi érsekség védő szárnyai alatt fejlődik a betelepülő németek és szlávok között. Őseink ezeket hajtják uralmunk alá.

2. Az Árpád-korban. (896—1301.)

Mivel Árpád és vezérei csak a sík területeket szállták meg, hatalmuk nem terjedt ki az Alpok kiágazódásaira. De a bánhidai csata után, midőn a németek egészen az Ennsig vonták vissza gyér telepeiket, *a magyar impérium elérte az ezer*

éves haza határait. A jártabb útvonalaktól félreeső vidékünk nem érezte sem a kalandozások hátrányait, sem a kereszténység és a monarchia ellen fellázadó törzsfők harcait. *Szent István* győzelme II. Konrád német császár felett Ostmarly bekebelezését jelenti és a magyar határsorompókat a Fischáig tolja ki. Vidékünk része lesz a győri püspökség egyházmegyéjének és a már ekkor Vas-nak nevezett királyi vármegyének, melynek Vasvár a székhelye. Számos német lovag telepszik itt le. Közülük Salamon király tanácsadója, Vid ismeretes, akit a szomszédos Szentvid község első urának tarthatunk.

A patrimoniális királyság korában a *római-német császárság* hatalmi törekvésével szemben kifejlődött harcok idejét megérezte Köszeg vidéke. Királyaink az előretörő németiséget bessenyők betelepítésével igyekeznek visszaszorítani a nyugati végeken, ahol valóságos várkoszorú kezd kialakulni. Ezek egyik tagja a köszegi „felső vár” (Óvár), amely az évszázadok alatt „óházzá” zsugorodott össze — az elnevezésben. A békeidő évei kedveztek a föld- és szőlőművelésnek, az iparnak és kereskedelemnek.

A *görög császár* támadásai nem jutottak el idáig, de III. Béla francia összeköttetésének emlékét még ma is őrzi a szomszédos *Borsmonostor* cisztercita apátsága. (Ma csak plébániájuk van a nagy kolostorban.) *Rőt* ikertemplomának csúcsíves részét ezen apátság szerzetesei építik. A kereszties hadjáratok korába visz vissza bennünket a *lékai vár*, melynek alapjait a templomosok vetik meg.

Ezen időben a birtokviszonyok nagy eltolódást szenvednek. Királyaink — főkép a testvérharcok folyamán — messze kiterjedő birtokokat adományoznak a főuraknak. Így tesznek szert nyugaton is vezető szerepre a nemesek az egykori királyi vármegyékben. Kialakulóban lévén a *nemesi vármegye*, beszélhetünk már a rendi alkotmány kezdeteiről is. A várföldeken kívül megcsappantak a király egyéb jövedelmi forrásai is. II. Endre pl. a borsmonostori cisztercita apátságnak adományozta a kethelyi piacvám jövedelmét: örökös sóalamizsnát kötött le a kolostor számára, és felmentette tagjait az idegen bíró ítélkezése alól. Mivel hasonló kiváltságokat világi urak szintén élveztek, megkezdődött a földesúri joghatóság szélesalapú kiterjesztése. A hűbéres főnemesség és a *kiskirályság* (oligarchia) csírait ezen fejlődésben találjuk meg.

A tatárjárás pusztításaiból Dunántúl sem maradt ki. IV. Béla a régebbi várak megerősítésére és újak emelésére tovább adományozta a várbirtokokat. A kőszegi Óvár mellett délre Rohonc, északra Léka (lovagteremmel), Borostyánkő (renaissance lovagteremmel), Lánzsér és az Írott-kő nyugati elvégződésénél Városszalónak megerősítve várják a tatárok újabb támadását. (Ez utóbbi vár még a maga eredetiségében áll fenn!)

Ezen eseményeket éltek át a nyugati végek, midőn ismeretlen kezek rakni kezdték Kőszeg alapjait. (1240.)

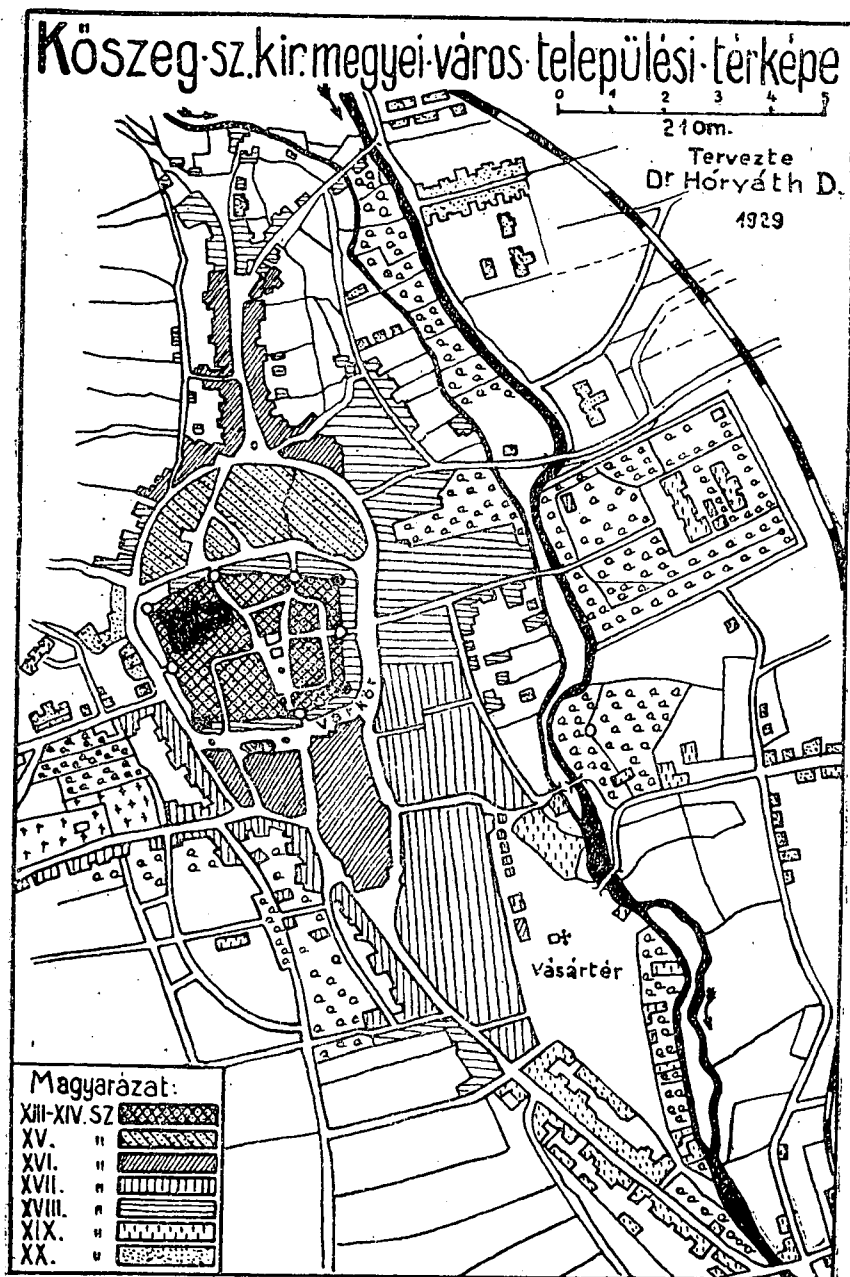
II. Kőszeg.

1. Az Árpád-kor végén.

Bátran feltehetjük, hogy a mai Kőszeg várat, mint az Óvár előőrsét, a tatárk szemmel tartására építették a felső váruai: a Németújvári grófok, kiknek ősei II. Géza korában vándoroltak be Németországból. A vár elhelyezkedése a síkságra néző hegykatlan alján, a Gyöngyös patak völgytágulásánál még ma is bizonyosság ezen feltevés mellett. Kedvező fekvése magyarázza, hogy a vár közvetlen környékén, a délkeleti oldalon számottevő település képződik. A vár alakjáról és nagyságáról semmit sem tudunk. Azt azonban állíthatjuk, hogy a város *terjedelme* a mai Várkörrel határolt belvárosnál is kisebb volt. (L. a 2. sz. ábrát: Kőszeg település-térképét.)

A mai város magját bajor telepések ülik meg. Számukról, házaikról nincsenek adataink. Azt azonban tudjuk, hogy *szorgalmasan művelik szöleiket*, még pedig saját szükségletükön felül, mert a 13. század végén már kivitelre is dolgoznak. Sopronon, Pozsonyon keresztül bort szállítanak Németországba; Bécs, Trieszt és Velence felől meg külföldi iparcikkeket közvetítenek. Így Kőszeg csakhamar a megye legjelentősebb városa lesz. *Mezővárosi rangra emelkedik.* 1242-ben már plébániájáról tesznek említést a plébániai iratok. A ferencrendiek is letelepednek, mert zárdájuk — adataink szerint — az 1289-i ostrom alatt a tűz martaléka lesz. Gazdasági megerősödésében többször megakad a város, mert a testvérharcok és a pártviszályok hullámai a nyugati végekre is átcaptak, továbbá a Bábenbergi birtokért folytatott küzdelmek, a cseh és osztrák törekvések nagy áldozatokat követeltek.

A kőszegi vár többször volt fontos hadi műveletek kiindulópontja. IV. Béla pl. innen kezdi meg bosszuló hadjáratát.



2. ábra.

Harcias Frigyes ellen, akitől visszaveszi az elfoglalt határszéli vármegyéket. A Németújvári grófok majdnem egy évszázadig szövik cseleiket törvényes királyaik ellen. Hatalmuk tudatában álnoksággal szembeállítják egymással IV. Bélát és az ifjú király V. Istvánt. Haszonlesésük Otakár cseh király kezére játsza a nyugati végeket Kőszeggel együtt, melyet V. István foglal vissza. Azonban már 1278-ben jónak látják, hogy IV. László oldalán harcoljanak Otakár cseh király élete és birodalma ellen. A Habsburg-ház hatalmát megalapító morvamezei ütközet előtt Kőszegen találkozik Habsburg Rudolf IV. Lászlóval, aki még megérte, hogy a császár fia, Albert osztrák herceg trónigénylő szándékkal tört az országra: Kőszeget ostrommal bevette, és két évig megszállva tartotta.

A Németújvári grófok közül, akik a két (felső és alsó) Kőszeg várának urai voltak, Iván a vidék leghatalmasabb oligarchája, az országnak jellemben szűkölködő, legkíméletlenebb pártütő főura, aki sajátveretű pénzével sokszor dolgozott az ország boldogsága ellen. Mint „ragadozó farkas” ismételten végigsarcolja Dunántúlt; letartóztatja magát a királyt, III. Endrét is. Végre a székesfehérvári országgyűlés (1291.) megnyirbálja hatalmát azzal, hogy a felső várnak, mint rablófészeknek a lerombolását elrendeli. Az utolsó Árpád: III. Endre azzal a tudattal szállt sírjába, hogy miután a nyugati végeket Ausztriától visszafoglalta, ősei örökségét a maga teljességében adhatja át a *következő dinasztiának*.

2. Az oligarchikus rend ténykora. (1301—1526.)

Az *Anjouk* idejében Hazánk észak és dél felé tart fenn kapcsolatokat. A nyugati végek tehát biztosan fejlődhetnek. Annál inkább bekövetkezik ez, mert I. Károly megünvén a Németújváriak garázdálkodását, haddal támadt rájuk. Győzelme megsemmisítette hatalmukat: összes birtokuk a király kezére jutott. Kőszeg város békés fejlődésének tehát már semmi sincs útjában: fölötté a király rendelkezik.

I. Károly az országot újjászervező munkájában nem hagyta figyelmen kívül Kőszeget sem. Ő lett *Kőszeg legnagyobb jótévedője*. A különböző kiváltságok osztogatásával anyagi gyarapodásának alapjait ő veti meg.

Az ország nyugati részén húzódó országút, hogy a Gyöngyös terraszn terjeszkedő várost érintse, átmegy a Gyöngyö-

sön és a város északi határánál újra visszatér a folyó balpartjára. Így belekerülven városunk az országos forgalomba, 1336-ban¹⁾ megparancsolja a király, hogy a várost sáncokkal és árkokkal vegyék körül. Ennek fejében 16 évi adómentességet biztosít a város polgárságának, amely új telepekkel gyarapodik. Sokan vannak, akik Köszegért elhagyják Németországot és az osztrák hercegséget.

Ez időtájban alakul ki a *városi szervezet*. A város élén a városbíró áll a 12 esküdttel. Rövid időre (1385-ben) polgármesterrel is találkozunk, aki a város első tisztviselője. Míg a jogi ügyeket a városbíró, a közigazgatásiakat a polgármester vezeti, ha állását néha-néha betöltik. A köszegi polgár féltékenyen őrködik kiváltságai fölött. Ellene csak saját városbírája és esküdtje előtt lehetett pert indítani, de fellebbezése esetén a soproni városbírói szék elé került az ügye. Köszeg u. i. jog szempontjából Sopronnak volt leányvárosa. Ez abban jutott kifejezésre, hogy szabadon választott bírájának az ítéletét a soproni városbíróhoz terjesztette fellebbezés végett. Jogi vitákban mindig Sopron város tanácsának a véleményét kérte ki a város vezetősége. Köszeg város I. Károlynak köszöni pallosjogát, melyet későbbi királyaink mindig megerősítenek.

I. Károly alapítja meg a *városi levéltárt*, amely — bár a tűzvészek erősen megtizedelték — anyagára nézve az ország nevezetesebb levéltárai közé tartozik. (Ma a gyakori áttelepítések miatt alig hozzáférhető!).

A királyi gyámkodás következtében a város teljes *jólétnek* örvend. A szántóföldek visszhangoznak a földművelők dalától; a hegyoldalak bőségben ontják a *bort*, amelyből külföldre éppúgy szállítanak, mint hazánk alföldjeire. A szintén szőlőgazdálkodással foglalkozó Sopron irígy szemmel nézi Köszeg előretörtetését, de királyaink (I. Károly, Nagy Lajos, Zsigmond) nem engedik elnyomni azt a várost, amelynek egyik hegyoldalán (ma is Királyvölgynek nevezik!) a királyi asztalra is terem bor (1327.). A meredekebb oldalakat és platókat *gesztenye erdők* hasznosítják. Fái közül egy: az óriás gesztenyefa még ma is regél a 600 éves mult tüneményes gazdag-

¹⁾ Ugyancsak 1336-ban telepednek le Lékán a ferencrendiek, kiknek zárdájában készül a Festetich- (keszthelyi-) kodex. Léka virágzó posztóiparának a korára emlékeztet a vár híres lovagterme. (Ma osztrák megszállás alatt.)

ságáról. Az *iparosok* számára megalakulnak a céhek, melyek emelik iparosaink szaktudását, valláserkölcsei értékét és biztosítják a vár védelmét a nekik kiosztott sánc-szakaszokon. A vidék tágas legelőin űzött birkatenyésztésnek tulajdonítható, hogy a városban a *posztosok céhe* a legerősebb, lelkiismeretes munkájuknak pedig, hogy gyártmányaik még külföldön is híresek lesznek. A kovácsok szintén tekintélyes számban vannak városunkban, ami abból következtető, hogy Erzsébet özvegy királyné elrendeli (1385.), hogy a városba hozott kovács-szénért vámot szedni senki se merészkedjék.

Az anyagi jóléttel karöltve *nagyot fejlődik a város*, melynek határa 1354-ben majdnem a maival azonos. Lerakják a mai városháza alapjait, kijelölik a mai belváros háztömbjeit, melyek még kerteket zárnak be. A ki nem mért, girbe-görbe utcákra csúcsíves ablakú házak néznek, melyeket kizárólag derékszögben hajló falakkal építenek fel. Innen magyarázható még napjainkban is a házak sarkos kiszögellésének eredete és a rajtuk lévő u. n. kukucskáló (kandi-) ablakok különlegessége. (L. 1. ábra: Rajnis-utca!)

A városvédelmi szempont elmélete Kőszegen cserben hagyja a helyszíni szemlélőt! Hiszen legtöbb szöglet, — éppen az utcák kerekded hajlásának következtében — a belváros felé néz. Az ellenség pedig nem a belvárosból szokott a külvárosra támadni, hanem fordítva. A légtipikusabb kiszögellések a Jurisich-tér délnyugati, a Várkör délkeleti és északnyugati, a Rajnis- és a Sziget-utca keleti, a Gyöngyös-utca északkeleti során vannak. Ezeknek, valamint a mérnöki hivatal térképének (Kőszeg belterületének térképe 1839. és 1927.) egyszerű megtekintése elégséges a vita eldöntésére. Amint a századok folyamán kezd kifejlődni az egyenes utcafrontokra való törekvés, megszűnnek ugyan a kis szögletek, de előállnak a nagyobb szögletességek, mint ezt a Kossuth- és Király-utca elejének nyugati vonalán tapasztalhatjuk. A külvárosi részben azonban már nincsenek szögletek, mert a kanyarulatoknál a házak falai ferde szögben épülnek. Ott, ahol a XVIII. században új utcákat (Pallisich-, Schey F.-utca és a Király-utca vége) nyitottak, azért nincsenek sarkos házak, mert a házak falait ferde szögben építették az utcákra.

A városháza szomszédságában (Jurisich-tér 10.) és

a várat keletről határoló utca (Rajnis-u. 10.) egyik házának a földszintjén a kettős törésű csúcsíves ablakok még ma is hirdetik az Anjou-kor vagyonosságát és műízlését. A lovagvilág azonban semmi emléket sem hagyott hátra.

Az értékben így gyarapodó várost Nagy Lajos²⁾ parancsára erős fallal veszik körül. A *lucrum camerae* (1386.) és a királyi adók elengedése fejében örömmel engedelmeskedik a város polgársága, melynek élet- és vagyonbiztonságára — okleveleink szerint — a kapukkal ellátott „kulcsos” város örködik. Garai (1392.) már fallal kerített várost kap adománybirtokul Zsigmond királytól, aki minden vám- és adófizetés alól felmentette Köszeg város polgárait. Ezen és egyéb kiváltságok nagyban gyarapították az újabb betelepülők számát.

A XV. század telepeseit már be sem tudja fogadni a belváros. Megtoldják tehát északon a várfalakon kívül. (L. 2. sz. ábrát.) Az új telepesek a mai Hegyalja- és a Gyöngyös-utcák által bekerített területet szállják meg. Ez lesz a XVI. században kialakult északi külvárosnak: a Sziget-Hostad (= Hof-Stadt)-nak az alapja. Okleveleinkben már 1437-ben szerepel a Gyöngyös-utca, melynek két házát a várárokba szolgáló Gyöngyös-árok tisztogatása fejében adómentesnek nyilvánítja a városbíró. Az építkezéseket és szőlőművelést megkönnyítette már az előző századokban biztosított azon királyi kiváltság (1385.), hogy a városba hozott épületfáért, deszkáért és szőlőkaróért a községi polgárok nem fizetnek vámot. Zsigmond ugyan megengedte, hogy zsidók is költözhetnek a városba, de nagyobb arányú betelepedésük a század közepére esik, amikor (az 1440.-i tűzvész után) Garai 8 évi adómentességet ad az új lakóknak. Ekkor kb. 150 zsidó család telepszik meg a városban.

A XIII. század közepén emelt plébániai templom, továbbá a franciskánusok zárdatemploma nyom nélkül tűnt el. Nincs kétség benne, hogy az előbbinek a helyére építtette (1405-ben) Garai (II.) Miklós nádor a *Szent Jakab templomot*, amely ma a bencések birtokában van. A templomépítő Garai neve hazánk történetének szomorú mozzanatait juttatja eszünkbe. Szemtanuja Erzsébet és Mária királynők délvidéki elfogatásának és

²⁾ N. Lajos vallásos érzületére jellemző, hogy felmenti a vámfizetéstől azon *búcsújárókat*, akik a szomszédos borsmonostori apátság kegyképéhez zárandokolnak.

Zsigmond örömének, mikor az alkotmányos küzdelmek diadalra jutásával a siklósi fogságból kiszabadította. Ő az ország megbízottja a velencei békekötésnél (1413.), amely alkalommal Velence 1000 aranyat költött fogadásának pompájára. Ő viszi az ország ügyeit a konstanzi zsinaton időző Zsigmond király helyettesítésében. Címerét a bencés templom zárókövei őrzik.

A *bencés templom* csúcsíves csarnoktemplom, akárcsak a soproni bencéseké. Alaprajzban és beosztásban is azonos vele, de művészi értéke elvész vele szemben. A kőszeginek az ereszalatti fríze és mérműves ablakai, belül a szentély alsó oldalfalának íves tagoltsága, néhány vállkő és zárókő mutatják a hanyatló csúcsíveskor elszegényedő formái között a művészet jelentkezését.³⁾ Az építészeti szépségek ezen hiányossága mellett azonban jól hatott a templom falmezőinek stílszerű kifestése, amelyről a több helyen előbukkanó freskómaradványok manapság is tanuskodnak. Bizonyára ezen templom számára készült a XV. század végén a Jézus Szíve templomban ma is használt, páratlan szépségű, Mátyás király Kálváriájára emlékeztető csúcsíves szentségmutató és kehely (1486.), valamint a Nemzeti Múzeumnak eladott értékes Szent Erzsébet-kazula.

A Hunyadiak idejének emlékét őrzi Thuróczi János Krónikája (a Carmen miserabile-vel), amely ősnymtatvány (incunabulum) a bencés reálgimn. tanári könyvtárának legnagyobb értéke; továbbá a városi levéltárnak egy 1479-ből való Bibliája. A renaissance áramlata azonban nyom nélkül eltűnt városunk felett.

A szépen fejlődő városra *III. Frigyes* római-német császár vet szemet. Ostrommal foglalja el, de tiszteletben tartja jogait és megerősíti kiváltságait. Azon címert, melyet a város ma is használ, neki köszöni (1446.). (A kék mező közepén koronával övezett bástyatorony, amelyhez két oldalon egy-egy, kapuval áttört, lőréses várfokokkal díszített bástyafal csatlakozik.) Mátyás a szentkorona visszaszerzése fejében — zálogjogon — ugyan odaadja Köszeget Frigyesnek (soproni szerződés), de midőn Bécset elfoglalja, Frigyes kénytelen meghátrálni diadalmas fekete serege előtt. Az a tény, hogy Mátyás király

³⁾ A vidéken a XV. században épül a máriafalvi templom, amely legszebben restaurált műemlékeink közé tartozott. (Ma osztrák megszállás alatt.)

német nyelvű oklevélben erősíti meg Köszeg kiváltságait, arra enged következtetni, hogy a zálogbirtoklás idejében Köszeg teljesen elnémetesedett. E kiváltságlevélben Mátyás szabaddá teszi a borszállítást és a marhabehajtást, amiből Köszeg legfőbb foglalkozási ágaira következtethetünk. Mátyás Korvin Jánosnak adja Köszeg várát, de nem tudja megtartani, mert nem örökölte atyja tetteirejét. Túrte, hogy *II. Ulászló 1491-ben átengedte Köszeget Frigyes császárnak a határszéli várakkal együtt. Az újabb zálogbirtoklás ideje alatt (1491—1647.)* általában a magyar törvények voltak érvényben, de a városi levéltár adatai szerint az osztrák kamara is adott ki rendeleteket a községiek számára, akik azonban a papi tizedet a zálogbirtoklás ideje alatt is a győri püspöknek fizették.

A szomorú országos zavarok, a fő- és köznemesség ellentétének kiélesedése, a társadalmi bajok, a parasztlázadás, az államrend felbomlása ugyancsak kihatottak városunk belső életére. Köszeg a gyakorlati tűzvészeket (1440., 1482., 1514., 1528.) könnyebben kiheverte, mint az országos bajokat. Az elpusztult házakat felépítette, de Mohács sírhalmaihoz sokáig hiába ment a zokogó emlékezet.

3. Az ország feldarabolásának a kora. (1526—1606.)

A *kettős királyválasztás* zavaraiiban János hívei felgyújtják Köszeget és a török elhamvasztja a vidéket (1529.). I. Ferdinánd kedvelt konstantinápolyi követének *Jurisich Miklósnak* adja zálogba a várat.⁴⁾ Így éri itt a Bécs ellen vonuló *török támadása*. A török szándékának hírére a külvárosok egész lakossága a belvárosba menekül, amely a várral egységes védelmi egészet alkotott. A külvárosokat, hogy a török semmit se találjon ott, Jurisich felgyújtatja. A török a szőlőhegyen állítja fel ágyúit úgy, hogy táborát az egykori felső várig húzódott. Ibrahim nagyvezér síksági serege meg egészen Lukács-házáig lepte el a környéket. (A szultán sátra helyén ma a szőlőpásztoroknak a kőhajléka van; Ibrahim táborának főfészket pedig Szt. Lénárd-kápolnával jelölte meg a kegyelet a régi vársátrén).

A városnak erősnek kellett lennie, mert kisded *védőserege* 19 ostromot vert vissza. A szőlőhegyeken elhelyezett

⁴⁾ A településtérképen sötét folt jelöli az elővárat és a belső várat.

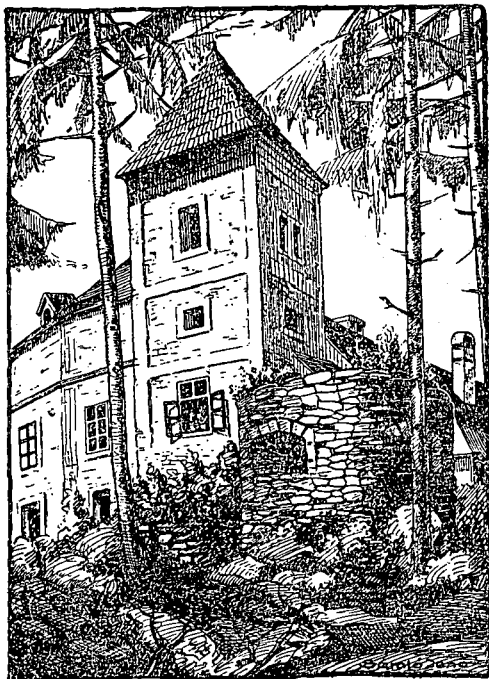
ágyúk hiába ontották a tüzet, a szultán a királyszőlők felett lévő téren hiába reménykedett. Jurisich megsebesül, a vár azonban erősen megrongálva bár, de a magyaroké marad! Bent a várban az élelem és a lőpor fogytán, csak a harcikedv erősödik nap-nap után. A török előtt 25 nap sikertelen ostroma! Szívében, lelkében tanyát üt a szégyen és a babona. Elcsüggedt idegzetével Szent Márton püspök alakját látja a vár fölött, amint lángpallossal védi a keresztények várát. Ekkor jelenik meg a végkimerülésig küzdő Jurisich a török táborban, hogy alkudozásokat folytasson. Ezek után a babonás török „katonai becsérzetében kielégítve” érezte magát, ha Jurisich engedelmeivel 8. vörös zászlót kitűzhet a vár fokára. Ezen dicsőség tudatával hagyta el kudarcainak színhelyét 1532-ben aug. 31.-én. De Jurisich sem kívánt többet. E megszabadulás emlékére húzzák meg minden nap 11 órakor a város harangjait. (Az ostrom egykori német nyelvű leírása őrzi a nagy napok emlékét a Vasvármegyei [szombathelyi] Múzeumban).

Mínthogy Kőszeg ostroma idején Bécs kellőképp felszerelte magát a védelemre, a szultán meg sem próbálkozott az ostrommal, hanem felgyujtván a vidék falvait, templomait és kolostor-telepeit, visszasietett fővárosába.

1. Ferdinánd Jurisich diplomáciai ügyességének tulajdonította Bécs megmenekülését, azért kőszegi előnévvel bárói és tanácsosi címmel, azonkívül kamarási ranggal ruházta fel és Kőszegét örökös birtokul adta neki. A kőszegi polgárok pedig azon kiváltságban részesültek, hogy árúikat az örökös tartományok egész területén szabadon árusíthatták, továbbá húsz évig harmincadvámot, tíz évig meg országos adót nem kellett fizetniök, hogy így a várfalakat könnyebben ki tudják javítani. Jurisich hőstettén a külföld is fellelkesült és a német városok (Nürnberg, Augsburg, München, Ulm, Strassburg, Frankfurt, Regensburg, Passau stb.) összesen 620 rajnai forintot adtak össze a város falainak rendbehozatalára, mikor Kőszeg szerzetes lelkésze könyöradományokat gyűjtött falaik között. A várfalak kiigazítása azonban még 1569-ben sem fejeződött be. Jurisich 1544-ben hal meg; valószínű a kőszegi bencések templomában pihen fia és leánya mellett. A Jurisich-család kihalván, a vár a Nádasdy, majd a Széchy-családé lesz.

Mivel Kőszegnek a szombathelyi múzeumban őrzött és kőszegi családoknál is meglévő, bizonyára az 1586-i várszemle

után készült, *képén* (L. a 5. mellékletet) ma határozottan felismerhetjük a vár keleti oldalán ma is álló két négyszögű tornyot, bátran állíthatjuk azt, hogy azon három hengeres torony, amely kisebb-nagyobb magasságban a vár ény., dny. és dk. (L. 3. ábrát) szögletein még megvan, látta Jurisich népének hősiességét, és tanúja volt a várkapitány diplomáciai ügyességének. A régi tornyokat talán a babonás török elijesztéséért nem építették fel. De mivel a vár torony nélkül nem állhat fenn, e kerek tornyok belső szom-



3. ábra.

A kőszegi vár délkeleti saroktornya.

szédságában emelték az új (4) négyszögletes saroktornyokat, amelyek a XVI. századtól kezdve egy történeti képünkről sem hiányoznak.

A főt említett képen láthatjuk az erős bástyafallal övezett és 6 toronnyal megerősített belvárost, melyet, miként a várat is, vízzel telt sáncárok vesz körül. Ezen keresztül két csapó híd visz a kaputorony alatt be a belvárosba, amelynek

négy szögletére (1557.) épült tornyai közül három még ma is megvan, míg a később épített várostornyokat mind lerombolták. Az 1586-i szemle azért is nevezetes, mert leírásából, melyet a városi levéltár őriz, megtudjuk, hogy a várban miként oszlottak meg a lakások, szobák, magtár- és istállóhelyiségek.

A török-ostrom után következő időre esik *Kőszeg újabb fejlődési korszaka*. A vámmmentesség csalogatja a zsidókat, akiknek a XVI. században egész utcájuk volt. (A mai Kelcz-Ádelffy-utcát nevezték a zsidók utcájának). A külvárosok népe a töröktől való félelmében beözönlik a belvárosba, amelynek *vertikális fejlődése* ekkor indul meg, de a kertek beépítésével a házak száma is gyarapszik. Jurisich várurasága idején Boszniából és Horvátországból horvátok telepednek a régi lakosság közé. A XVI. századra tehetjük a két külváros: a Sziget- és a Magyarváros végleges kialakulását. (L. a 2. sz. ábrát.) Szigetben inkább a németek, a magyar Hostádban (Hof-Stadt) pedig a magyarok laknak. Az építkezési jelleg ma is elütő a két külvárosban.

A XVI. században a plébániai *iskola* a városi iskolának adja át a helyét. A város magyar és német iskolamestert tartott. Ebben az időben már községi (német) könyvtárral, szegényintézettel és fürdővel is találkozunk. A *lakosság leginkább* bortermeléssel foglalkozik. 1599-ben 542 szőlőtulajdonost jelenenek forrásaink. De mint eddig, most is nagy számban találunk olyanokat, akik az erdőben favágással, a réten pedig kaszálással foglalatoskodnak. 1578-ban Szombathely lett a vármegye székhelye; városunk tehát ennek hatáskörébe került.

A *hitújítás* mozgalmával Kőszeg a borkereskedők révén ismerkedik meg. Előbb Kálvin, később Luther tanait fogadja el. A protestánsok elűzik a katolikus lelkészt, lefoglalják a plébániai (ma bencés) templomot, lerombolják oltárait, bemeszelik gyönyörű falfestményeit és egy kivételével, mely Jurisich gyermekeinek hamvai fölött van, eltávolítják a síremlékeket. Protestánsokból alakul meg a város 24 tagú kül- és beltanácsa, mely megszünteti a városban a katolikusok vallásszabadságát, istentiszteletét és bezárja iskolájukat.

4. A felkelések kora. (1604—1657.)

Városunknak diplomata vezetőkre volt szüksége ezen időkben, mert a hadi szerencse változása folytán hol a király,

hol a felkelők szállják és sarcolják meg a várost. *Bocskay* István felkelésének hírére a céhekbe tömörült városi polgárság kijavítja a vár és város erődítményeit. Jól megerősíthették a várost, mert mindenki háromnapig robotot szolgált. Ezen korban már Sziget külvárosnak is van kapuja. Noha a német lakosságot a vallási felfogás elválasztotta törvényes királyától, a fölkelés idején hűségesen kitartott mellette, és Tilly vezért lelkesülten fogadta. A bécsi béke azonban nagyobb örömet hozott neki!

Bethlen Gábor vezérei ismételten megsarcolják (10.000 frt.) a várost, sőt a külvárost még fel is gyújtják. (Először 200 ház ég el, később az egész külváros). Kőszeg túlnyomóan prot. lakossága majd a királynak, majd a fejedelemnek hódol, amint ezt a helyzettel való megalkuvás követelte. A fehérhegyi csatavesztés, majd a nikolsburgi béke hírére *Bethlen* serege elhagyja a várost (melyben *Bethlen* is megfordult), de a fejedelem következő felkelései alkalmával újra csak ellátogatnak ide a fejedelem katonái, mert a nikolsburgi béke, melyet az ország rendei az 1622-i soproni országgyűlésen erősítenek meg, csak ideig-óráig szerez az országnak békét és nyugalmat. E felkelés idején szerepel *Hörmann Mihály* várnagy, akit, mivel *Bethlen* mellé áll, a város polgársága a róla elnevezett forrásnál elevenen megnyúz. (Az ekkor használt tört és kést a szombathelyi múzeum őrzi).

I. *Rákóczi György* felkelésének a küzdelmeiben hasonló sors éri a várost. Múzeumunkban megvan a festett címerű sárgaselyem zászló, amely alatt a városi zsoldosok 1644-ben *Rákóczi György* ellen indultak. Okmányaink felemlítik, hogy e mozgalmas időkben többször kóboroltak török kémek a város falai körül.

Ezen küzdelmek emlékét fenntartotta *egy-két elnevezés* városunkban. Míg a belvárost fallal, a külvárosokat földsáncal és sövényvel szokták körülvenni mindenütt. Kőszegen is így történt. A mai Sáncárok- és Tüskevár-utcák jelzik, mennyire kiszélesedett a XVII. században a magyar külváros, melynek szintén volt kapuja. A Sziget külváros ellenben egyrészt a nyugati lejtő, másrészt a Gyöngyös kettős malomárka miatt megállapodott fejlődésében.

A felkelések idején többször leég az egész belváros és elhamvadnak a külvárosok. A lakosságnak sokszor sem idő, sem

pénz nem áll rendelkezésére, hogy elpusztult házait és melléképületeit felépíthesse, éppen azért az épületek számában visszaesést tapasztalunk. Míg pl. 1619-ben 500 ház ég le, 1642-ben csak 342 a házak száma. De egyébként is *nagy bajt zúditottak a felkelések a városra*. A levéltár iratai sokszor keserűen sírják fülünkbe, hogy a felkelők lekaszálják vagy elégetik a gabonát, elpusztítják a szőlőhegyeket, kivágják a tőkéket és gyümölcsfákat, továbbá elhajtják az állatokat, amivel a város gazdasági életét jó időre visszavetették.

A *béke beköszöntével* azonban újból virágozni kezd a mezőgazdaság és a bortermelés, az ipar és a kereskedelem. 1641-ben vándornyomda működik, amely naptárt is ad ki. Az órá-sok, díszművesek és fegyverkovácsok remekei keresettek lesznek; az idegenforgalom biztosítására szállodák (Strucc, Fehérlő) épülnek. A belváros közepén 1640-ben kutat ásna, melynek üdítő friss vizét a láncos kerekek helyett ma (3) szivattyú bocsátja a lakosság rendelkezésére.

Városunk *fejlődéstörténetében fontos az 1647. év. Kőszeg városának*, mint a Habsburgok zálogbirtokának, az őshazához való *visszacsatolása*, melyet királyaink ismételten megígértek, ezen évben történik meg. A restituciót eszközölő bizottságban találjuk Kisdi Benedek váradi püspököt és Rohonczy Istvánt, a zalavári bencés apátság kommandatorát is. A visszacsatolás után, melyet az 1649.-i 39. tc. szentesített, *Kőszeg szab. kir. várossá* emelkedik, és mint ilyen királyi megbízó levél alapján 1649-ben küldi először követeit az országgyűlésre. Így kerül bele újra az országos ügyek intézésébe.

A Kőszeg érdekeit képviselő *követek* száma változó (1—3—4—7). A beltanács által kijelölt személyekből a kültanács választotta őket. Utasításaikat a kültanács értelmesebb tagjaiból kinevezett bizottság állította össze. Ezeket azután a városi közgyűlés hagyta jóvá. A követeknek napidíj (3 frt.) járt. Volt idő, midőn a várostól fogadott szakácsnő főzött nekik a „követek konyháján“.

Kőszeg szab. kir. város maga intézi *belügyeit*. Bíráját, esküdtjeit, lelkészét szabadon választja. Igazságszolgáltatás szempontjából a tárnoki városok közé kerül, és polgári pereiben a tárnokszékhez fellebbez. A zálogjog megszűnése akkora örömet és lelkesedést váltott ki a polgárságból, hogy jegyzőkönyveit 1647-től kezdve magyarul vezeti.

A kor felfogására azonban kedvezőtlen fényt vet, hogy a sötétnek bélyegzett középkor aranybetűs, gyönyörű iniciálékkal díszített, mise- és zsoltárkönyveinek pergamentlapjait használták a jegyzőkönyvek kötésére. Ezek lefejtése alkalmával került elő az u. n. Kőszegi töredék (egy, ónémet nyelven írt hősköltemény IX—X. századbéli kézírata; ma a Nemzeti Múzeumban van) és egy Thora-töredék is. (Mózes 4. könyvének 5. fejezete 11. és a következő versei. Ezen darabok a Magy. Fölldr. Társ. Didaktikai Szakosztályának kőszegi vándorgyűlésével kapcsolatban (1929.) rendezett történelmi kiállításnak eléggé meg nem csodált tárgyai voltak. A kiállítás jegyzékét a reálgimn. kivételével minden kőszegi intézet 1928—29.-i Értesítője közli).

A felkelések korának tárgyalásánál meg kell még emlékeznünk arról, hogy a vallás szabadságáért folytatott háborúk idején vígasztalan volt a *katholikusok helyzete Kőszegen*. A németnyelvű protestánsok által elvett plébániatemplomuk pótlására, ennek szomszédságában, a belváros temetőjében felépítik az új (ma Szent Imre-) templomukat (1620.). De miután elkészült, a protestánsok a magyarnyelvű istentisztelet végzésére, ezt is elkobozták tőlük. A kath. hívek 117 évig nem tárt-hattak papot a városban. A vidékről járt be úgy nagy ritkán egy-egy ferencrendi szerzetes, titokban és álruhába öltözve, hogy a kath. híveket saját házukban felkereshesse. 1649-ben engedélyt kértek a katolikusok a városi tanácstól egy (újabb) templom, paplak és iskola építésére, de bizony hiába. És mikor az u. n. tábornoki házban (Jurisich-tér 6.) egy szobát kápolnának rendeztek be, a protestánsok mindent összetörték ott.

5. Lipót abszolutizmusa. (1657—1711.)

E korszak eseményei két eredmény körül csoportosulnak: a török kiűzése és a kath. restauráció diadala körül. Mind-egyiknek van kihatása Kőszeg történetére.

A *török*, mintha csak vesztét érezte volna, nagy előkészületeket tesz a további hódításokra. Kőszeg a töröknek minden megmozdulására figyel. Megújítja a belváros erődítményeit és a külváros sáncait, túskeverát és sorompóit. 1663-ban a közgyűlési határozat értelmében eleinte minden 20 ház, később minden ház volt köteles egy fegyverest kiállítani a haza vé-

delmére. Közülük 1664-ben a kanizsai táborba 84 gyalogos katonament.

A rosszemlékű vasvári béke után keletkezett *Wesselényi-szövetkezésnek* két áldozata: Zrinyi Péter és Frangepán Ferenc Kőszegen keresztül mennek a bécsújhelyi vesztőhelyre. A szövetkezés harmadik tagja: Nádasdy Ferenc országbíró a lékai ágostonrendiek templomában († 1671.), míg Wesselényi özvegye: Széchy Mária († 1679.) a kőszegi bencés templomban alusszák örök álmukat.

A Wesselényi-féle szövetkezés elnyomása után hozzálátott Lipót a *kath. restaurálás munkájához*. Kőszeg szab. kir. városában érvényre juttatta a vallásszabadságot korlátozó „cuius regio, illius religio“ protestáns elvet — a katolicizmus javára. Lipót parancsára a protestánsok kénytelenek visszaadni (1671—1673.) a katolikusoknak a tőlük eltulajdonított két templomot és az elemi iskolát. A protestánsok így kiszorulván a templomból, a városháza tanácstermében tartották istentiszteletüket. A 117 éves elnyomás után a város első kath. plébánosa egy győri kanonok lesz, kinek örökében 22 évig jezsuiták ülnek. Mivel a plébánia Notitia című feljegyzéses könyve szerint (21. lap) a plébánosnak magyar, német és horvát nyelvet kellett tudnia, következtethetjük, hogy a város lakossága e három nyelv alapján oszlott meg.

Amit félszázaddal előbb a híres bíboros: Pázmány Péter akart, azt *Széchenyi György kalocsai érsek* (és egyúttal győri püspök) gróf Kolonics Lipót kamarai elnök támogatásával megvalósította, midőn *1677-ben gimnáziumot alapított a jezsuiták számára*. Ezen alapítással az volt a célja, hogy „mennél több lélek jusson az Egyház kebelébe, azután az üdvösség örök kikötőjébe“. És valóban, a jezsuiták prot. növendékei egyre-másra katholizálnak. A jezsuiták működésére megváltozik a város képe is, mert míg 1672-ben csak két katolikus sikerül beválasztani a 24 tagú kültanácsba, 1683-ban már katolikus az egész városi tanács, melynek feje a kath. vallásra visszatért egykori evang. szuperintendens.

A *jeszuiták gimnáziuma*, mint a bejárat felirata mutatta: Juventuti, Patriae et bonis artibus (az ifjúság, a Haza és a művészetek számára) épült. Eleinte négy, később hat osztályban főképp a humanisztikus tudományokat tanították, mint mindenütt, itt is latin nyelven. Nemcsak katolikus, de protestáns

ifjak is oly nagy számban keresték fel ezen intézetet, hogy volt idő, midőn a hat osztályban 600 diák szorongott. A nemes verseny a tantárgyakban való elmélyülést, a színies előadások a szabadabb fellépést, a kongregáció a gyakorlati hitélet kiszélesítését célozta. Noha a jezsuiták tandíját sem szedtek, székházukban mégis tápintézetet rendeztek be a szegénysorsú diákságnak. Őszi asztalukra szőlő is jutott, mert a jezsuiták a Póványhegyen szőlőteleket vettek. (A Gyöngyös mellett húzódó nagy kertjüket ma a bencések használják).

A *Thököly-felkelés* hullámai szintén elhatoltak Kőszegig, melyet a felkelők alaposan megsarcoltak. Miként Sopronból, éppen úgy Kőszegről is menekülniök kellett a jezsuitáknak. A vallásszabadságért harcoló Thököly biztosai (Barkóczy Ferenc, Szepeszy Pál és Szalay Pál) első teendőjüknek tartották a jezsuitáknak a kiutasítását. Az itthagyt ifjúsághoz Radonay Mátyásnak, a zalavári bencés apátság kommandátorának közreműködésével csak akkor térhettek vissza, midőn Bécs ostromának kudarca, majd Buda visszafoglalása után mind a töröknek, mind a vele szövetséges Thökölynek lehanyatlott a szerencsecsillaga.

Thököly felkelése eredményezte az *1681.-i soproni országgyűlést*, amely Vasvármegye nyugati részére Nemescsót jelölte ki artikuláris helynek. A kőszegi ev. hitközség hívei tehát ide járhattak nyilvános istentiszteletre. Viszont a csói lelkesek is bejöhettek kőszegi híveikhez. Eleinte ugyan, hogy zavart ne keltsenek, a városhírtől kijelölt hajdú kíséretében, később azonban teljes szabadon. Hamarosan megkapták a protestánsok azt a jogot, amit ők megvontak a katolikusoktól, hogy Kőszeg szab. kir. városban iskolát nyithattak.

Buda visszafoglalásának emlékére állítják fel a mai Kálvária hegyen az első (fa-) keresztet. A szomszédos Rohonc újra belekerül a történelembe, mert ura: gr. Batthyány Ádám egy gyalogos és lovas dandár élén állandó udvari seregével résztvesz Buda visszafoglalásában. (A még álló rohonci várkastélyt, amely 200-nál több szobával rendelkezik, a törökök réme: Szavoyai Eugen építtette).

II. Rákóczi Ferenc felkelése az előbbiekhöz hasonló pusztulást hozott Kőszegre. Először csak a két külvárost gyújtják fel, később Balogh Ádám parancsnoksága alatt a belvárost is felperzselik. A felkelések ko-

rában ecsetelt szenvedések újulnak fel most is. A sarcot a kurucok posztóban vetik ki, amiben a város ekkor leggazdagabb volt. De azért a termést sem kímélik, és a város hat malmát felgyújtással fenyegetik. Azonban a tulajdonosok 4 frt. lefizetésével megváltották magukat e veszedelemtől. Mikor Rákóczi zászlai lehanyatlóban voltak, elhagyja a vezért Balogh Ádám, elhagyja Bezerédy Imre ezredes is. Ez utóbbit Kőszegről viszik a pataki vésztőhelyre. Emlékét a bencés templomban Xav. Szent Ferencnek stukkódíszú kápolnája tartja fenn, melyet ő épített, valamint egy gyöngyhímezésű vörös bársony kazula, melyet felesége a plébánia-templom számára készített.

E fölkelés idején a lakosság száma erősen megcsappan. A jezsuitáknál újra zavart szenved a *tanítás*, sőt a gimnázium, székház és templom ismételt leégése miatt szünetel is. Midőn 1700-ban tűz martaléka lesz a gimnázium, Kolonics Lipót az, aki más egyházfejedelmeknek és Vasvármegyének áldozatos támogatása mellett felépíti. Az 1710. és 1720.-i tűzvész után Kőszeg városának, a vidék főurainak, Sopron- és Zalavármegyéknek az áldozatkészsége teszi lehetővé, hogy a jezsuiták — néhány évi szünetelés után — újból teljes osztályszámban taníthattak.

A sok pusztítás mellett a háborús haszon sem maradt el. A háborúk főképp a posztó- és vaskereskedőknek biztosítottak jövedelmet Kőszegen. Árúik messze földön keresettek voltak. A stájerországi vasnak Kőszeg a lerakodóhelye. Innen szállítják az ország különböző részeibe. (1667-ben pl. 18 vaskereskedőnk volt.) A kuruc és labanc egyformán hasznát vette a kőszegi puskacsinálók, ötvösök, söveggyártók, posztósok, gombosok, szíjgyártók és csizmadiák készítményeinek, melyek minőségére a céhek lelkiismeretesen ügyeltek. Rossz minőségű posztót és bőrt csak a zsidók szállítottak a seregnek. A zsidókat már 1671-ben kiűzték Kőszegről, ami a gyapjúkereskedelemnek kárára vált. Később mint vámszedők újra megjelennek városunkban.

Egyik oldalon a jólét, másikon meg a *szegénység* kísérté már ekkor is a háborút. A koldusok annyira elszaporodnak, hogy városunk alig tudja őket táplálni. Az idegen koldusok távoltartására a koldusbíró ügyel fel. A koldusok gyülekező helye a Gyöngyös déli hídjánál volt, melyet még a múlt században is koldus-hídnak neveztek.

Az *erkölcsökben* ugyancsak sokat rontottak a háborúk. A városi tanács tehát szigorú erkölesszabványokat hoz. A kiscsapongásokat azon intézkedéssel véli megszüntetni, hogy Szent Györgytől Szent Mihályig (ápr. 24.—szept. 29.) az esti 9 órai, innen Szent Györgyig az esti 8 órai harangszóra mindenki otthon legyen. A *közegészségügyet* szintén szíven viseli a városi tanács. Orvost fogad, akinek az egészségügy előmozdítására szolgáló tanácsát szabályrendeletekbe foglalja. De így sem tudja megakadályozni (1710.) a pestist, mely a lakosságot megtizedelte. A veszteség pótlására jönnek Württembergből a németek, akiknek utódai Köszegfalván laknak.

Ezen kornak szintén jutott ideje és pénze a *város szépitésére*. A katolikusok, miután megszabadultak az évszázados nyomástól, több szentnek a szobrát helyezik el a városban. Ekkor készült a két városkapu külső hídfőjére a ma is meglévő négy barokkszobor (a déli kapunál Nep. Szent János és Szt. Vendel, az északon Szent Péter (bilincsekkel) és Szent Pál (karddal a kezében), a bencés templom főoltára, a már említett Szent Ferenc kápolna és a pestis emlékére a Jézus Szíve temploma előtt álló Szentháromság-szobor a sopronrákosi mészkőbányából. A XVII. században a házak külsejének festésére, vagy sgraffitós díszítésére is súlyt vetettek, mint ezt a Jurisich-tér 7. és Széchenyi György-u. 7. számú házakon láthatjuk. A belváros házainak jellegzetes orom- és tűzfalai ebből a korból valók. Ezek adják a városház terének a felvidéki városok romantikájára emlékeztető jellegét.) A szomszédos Rótfalvának csúcsíves temploma mellé ekkor (1696.) építik barokkizlésű ikerpárját.)

A községi vár 1689-ben cserél gazdát. Az eddig sok kézen megfordult vár eddigi birtokosának, az Eszterházy-családnak tulajdonába megy át és azóta hitbizományának egy részét tette. Jelen évben a vár ura a népjóléti minisztériumnak adományozta, amely hadi árvaházzá akarja átalakítani.

6. Magyarország újjászervezése. (1711—1790.)

A szatmári békekötés után a küzdelmekbe belefáradt nemzet megnyugszik az országnak III. Károllyal meginduló újjászervezésében. Ez Köszegre is rányomta bélyegét. Itt állítják fel Dunántúl számára a *kerületi táblát* (első folyamodású bíróság) melynek hatásköre 11 vármegyére terjedt ki. Köszeg

így valóságos középpontja lesz Dunántúlnak (1724—1869.). A táblai elnökök, ülnökök, ügyvédek betelepődése élénkítette városunk társadalmi életét, emelte gazdagodását, biztosította fejlődését, építkezését és magyarosodását. Azt a terhet tehát, hogy a tábla épületéről a város volt köteles gondoskodni, könnyen el tudta viselni.

A kor felfogására szomorú fényt vet, hogy noha városunkban működött a kerületi tábla, a városi beltanács nemcsak hogy foglalkozik *boszorkányszerrel* (mint 1713-ban tette), hanem még halálós ítéletet is hoz 1743-ban. Ekkor egy asszonyt — az ördöggel való cimboraság miatt — fejesztésre és hullájának elégetésére ítélte. A 12 aláírással megszavazott halálos ítéletet a mai köztemető helyén hajtották végre. A többször gyakorolt pallosjog emlékét a városi pallos és a kivégzésnél használt szék tartja fenn a polgármesteri hivatalban.⁵⁾ 1726-ban a városi tanács akasztatott is. (A bitófa a Soproni-út elején volt.) A kisebb bűnöknél többször szerepel a pellengérhez való kikötés. [Ez a város piacán, később a Magyar külváros déli végénél (mai honvédlaktanya sarka) állott]. 1722-ben az is megtörtént, hogy egy — a város kapujára kifüggesztett — gúnyiratot, mivel szerzőjét nem sikerült kinyomozni, a városi tanács a hóhér által a pellengérnél megvesszőztetett. Miután a hóhér ezt elégette, a pellengérre egy festett kezét akasztott ki.

Városunk anyagi és szellemi életére kihatással volt a *jezsuiták működése*. A magyarosítás és a térítés náluk egy fogalom. Ámbár a város bel- és kültanácsa nagytöbbségben katolikus lesz, a protestánsok nincsenek onnan kizárva. A vallási buzgóság és a kath. hitélet fellendülése egyedül a jezsuiták érdeme. A jezsuita házfőnök nélkül semmi sem történik a városban. A Kálvária-hegy fakesztyjének a helyére kökeresztet állít a jezsuita házfőnök. Stációsképeket helyez el, majd ugyanott (1729.) lerakja a mai barokktemplom alapjait, melynek köveit — vallásos áhítattól ösztönözve — gyalog viszi fel Kőszeg polgársága a hegyre. A templom belseje, sőt még a

⁵⁾ A város történelmi multjára vonatkozó tárgyakat e sorok írója hordta össze a Magyar Földrajzi Társaság Didaktikai Szakosztályának kőszegi vándorgyűlése alkalmával rendezett történelmi kiállításra, de megfelelő hely hiányában a kiállítás nem alakulhatott át állandó múzeummá. A rég óhajtott városi múzeum megnyitása azonban nem várat magára sokáig!

külső lépcsőzet is barokk szobrokkal ékeskedik. Szépek a templom kertjének kőfalába illesztett barokkstilusú terrakotta domborművek, melyek Krisztus szenvedését megható jelenetekben ábrázolják. (Az egykori remetelakást most a sekrestyés használja).

A *Regnum Marianum* eszméje megnyilvánul városunk külsején is. A városház terét (Jurisich-tér) Szűz Mária szobrával díszítik (1730.). Ugyancsak Szűz Mária-szobrot emelnek Sziget külváros terén a Fapiacon és a „szegény intézet“ templomának szomszédságában, úgyszintén a Magyar-külváros legdélibb pontján: a koldushídnál. A csúcsíves jezsuita- (bencés-) templom barokk-külsőt vesz fel. Oltárai (ízléses faragványaikkal) és a Kálvária-hegy tövében a stukkós díszű Szent Antal-kápolna a barokk-kor alkotásai.

Az említett példák hatása alatt az egész várost elárasztja a barokk építési láz. A belváros utcáit barokk házak lepik el. Sajnos, belőlük csak néhány maradt ránk a Chernel-utcában (10., 12. szám) és a Várkör déli és nyugati részén. (Legszebb a Várkör 45. sz. földszintes ház és a kath. plébánia épülete.) Az 1743-ban megnyílt jezsuita-gyógyszertár szekrényei, dobozai, palackjai már a rokokó művészet előírásai szerint készültek. (Ma az egész berendezés az Orsz. Iparművészeti Múzeumban látható).

Komikusan hangzik, de a városi tanácsnak egyrészt a dohányossal szemben táplált ellenszenvét, másrészt a tűztől való félelmét igazolja azon 1716. dec. 4.-i határozat, hogy „aki ezután dohányzik, akár cigány, akár zsidó volna, hónaponként 50 dénár portiót fizetend“. A tűzvészről sokszor sujtott város az értékesebb okmányok számára négykulcsú kettős vasszekrényt készített (1734.). Ezt nevezik titkos levéltárnak. Az 1720-i tűzvész óta tiltva volt a nádasház a belvárosban. 1778-ban mégis leégett az egész város. Ezen tűzvész emlékére van a 11 órai harangozás második verse. E nagy csapás után örült a város, hogy valahogy felépülhetett. Innen van, hogy barokk-kor emlékei pusztulásnak indultak, a megsérült, festett és sgraffitós házakat pedig bevakolták (Jurisich-tér 7., Széchenyi György-utca 7. Az első már restaurálva van, az utóbbi még vár rája).

Az *árvaház* szociális intézményének Hazánkban első példáját adja Köszeg. *Kelcz Imre jezsuita gyűjtéséből és Adelffy Antal dunántúli kerületi tábla elnökének végrendeleti vagyoná-*

ból 1749-ben alakul meg az ország első árvaháza, amely akkor is segítette növendékeit, mikor ezek a jezsuiták gimnáziumából kikerülve, magasabb tanulmányaik végzésére más városba költöztek. Különös, hogy az egyébként szociális gondolkodású II. József ezen intézmény alaptőkéjét is lefoglalta és épületében a kerületi táblát helyezte el. II. Lipót azonban visszaadta az árvaházat eredeti rendeltetésének. Sajnos, a világháborút követő pénzügyi összeomlásban elvesztek alapjai és így ma ezen intézmény, mely több mint másfélszázadon keresztül évenként 70–80 árva gyermeknek biztosította a tanulást, fizetési fiúinternátussá lett. Adelffy emlékére a bencés templom kórusán az orgona játszóasztalnak előlapjára helyezett barokk-díszítésű címerfaizs örzi.⁶⁾

A város fejlődésében felemlíthetjük, hogy 1716-ban ser-

⁶⁾ Mivel Chernel Kálmán: *Köszeg szab. kir. város jelene és multja*, I. köt. 101. lapján így ír: „A karzaton most is látható címerek a Küszöghy—Gazdag családok egyikének címerei lehetnek”, e sorok megcáfolására pontosan leközlöm a két címer feliratát, amely a barokk girlandokkal teljesen egybefűzött két szép címerpaizs felső szegélyét alkotja: 1.) P. D. Antonius de Adelffi. S. C. R. M. P. C. Fiscal. non perdet mercedem suam. Math. 10. v. 42. 1750. (A plébániai Halálozási évkönyvben a teljes címe van felsorolva, szintén rövidítve.) 2.) P. D. Anna Maria N. Gombossi. C. L. et Lib. Benefici vocantur. Luc. 22. 25. 1750. A címer tehát Adelffi Antalé és feleségéé: Gombossi Annáé, kiknek végrendeleti vagyona 1780-ban már 81.254 forint-ra rugott az 1771. óta növekvő kamatokkal. Az idézett evangéliumi versek fordítása, melynek csak utolsó mondatai vannak idézve, így hangzik: 1. „És aki csak egy pohár hideg vizet ad is inni egynek a legkisebbek közül, mint tanítványnak, bizony mondom nektek, nem veszi el jutalmát”. (Máté 10. 42.). 2. „Versengés is támadt köztük arról, ki tekintendő közülük nagyobbak. Ő (Jézus) pedig mondá nekik: A nemzetek királyai uralkodnak azokon, és akik hatalmat gyakorolnak rajtuk, azokat jótevőknek hívják”. (Lukács 22. 24–25.). A fölíratból következtethető (bár adat még nincs kezemben), hogy Adelffit (1716–1771. jan. 9.) és feleségét a jezsuiták saját templomukba temették el. Emléküknek áldoztak azzal, hogy címerüket (az árvaház alapozását követő [1750.] év feltüntetésével) megfestették, és azon barokkrácszat közepére helyezték el, amely a bencés templom kórusát ma is díszíti. A kissé megkopott címert, mely 1929-ben került vissza eredeti helyére. *Somló Jenő* reálgimn. rajztanár újította fel mesteri kézzel. — Itt említem meg, hogy mivel ezen dolgozatot csak vázlatnak szántam, a forrásokra való utalást mindenütt elhagytam és az „Irodalom”-ban jelzett munkák tévedéseit a nélkül, hogy ezt külön felemlítettem volna, egyszerűen kijevítotam, vagy figyelembe sem vettem. Hogy a címerrel mégis foglalkoztam, annak az az oka, hogy Chernel hibás adatokat közölt róla, mások meg fel sem említették munkájukban.

főzőház épül, 1718-ban megnyílik az első kávéfőző, kávéház és később a ma is álló bálház, 1724-ben felállítják a posztókallót. E mellett növekedik az iparosok száma is. A Várkört, ahol már az 1720-as tűzvész idején sok ház pusztult el, most a déli és keleti oldalon sűrűn ellepik a kalmárboltok. 1769-ben megkezdik a külső és belső bástyafalaknak áttörését; ablakokat ütnek rajtuk és a várárok mentén mindkét oldalon házsorokat építenek. Az így keletkezett külső házsorok szegélyezik az egykori belvárost a Várkör mentén. (L. települési térképet.) Ide húzódik a piac (ma is itt van!), itt épülnek fel az egykori sátrak és bódék helyén az arasznyi kis üzletek. Itt vannak ma a legértékesebb telkek.

A város a keleti és északkeleti oldalon épül leginkább. 1723-ban 458-ra szökik fel a házak száma. A megyei nemesiség kezd a városba behúzódní (Nádasdy, Pálffy, Sigray, Festetich stb.), és házakat vesz vagy épít Kőszegen. Mária Terézia felállítja a városi polgári őrhadat, melynek tagjai egyenruhájukkal emelik a városi ünnepek és mulatságok pompáját.

A gazdasági élet fellendülését jelentette, hogy *Mária Terézia* országos vásárt, II. József állatvásárt engedélyez. A házak és földek sűrűn cserélnek gazdát. Mária Terézia megengedi, hogy az áldomásüzetetés egy részét jótékony célokra: szegény- és árvaházak felállítására fordítsák. A munkaképtelen szegény polgárokról pedig már 1733-ban történt intézményes gondoskodás. II. József uralma alatt az adótól való félelemben több birtokos pusztulni engedi házáat és szőlejét. De hiába, mert ezeket 3 év után elárverezik. A szőlőművelés intenzitását hirdeti, hogy 1740-ben megkezdik a ma is használatban lévő szőlőkönyv vezetését, melyben 200 éven keresztül minden évben a Szent György-napi szőlőhajtás be van rajzolva és az évi börtérmet bejegyzve.

A *jezsuiták* csak 100 évig voltak Kőszegen. Üdvös munkásságuknak Mária Terézia eltörlő rendelete vetett véget. 1773-ban hagyják el a várost és saját alapítású jótékony intézményeiket. A feloszlott jezsuitarend tagjai között volt Faludi Ferenc költő, az egykori kőszegi diák és városunk szülötte: kőszegi Rajnis József is, a klasszikus (méretes) magyar verselés megindítója, aki mint a keszthelyi Georgikon igazgatója fejezte be életét.

Az elárvelt gimnáziumot világi papok (köztük volt jezsuiták is) vezetik tovább.

A város azonban csak szerzeteseket akar látni fiai mellett tanároknak. Megindul tehát a mozgalom a szerzetesek betelepítésére. A győri tankerület főigazgatója (Niczky gróf) a bencéseknek kínálja fel az intézet vezetését. Mivel azonban munkaerő hiányában ezek nem vállalhatták, a *piaristák* veszik át az intézetet. Ők építették a gimnázium renaissance-homlokzatát, mely a belvárosnak jellegzetes képet adott. Sajnos, midőn az új főgimnázium megnyílt, a régi épület — a homlokzatával együtt — a városrendezésnek esett áldozatul. Emlékét hasonló kiképzésében a bencés székház kertfalán örökítették meg. Itt vannak elhelyezve az egykori homlokzat mellszobrai (I. Rudolf, II. József és I. Ferenc). A kegyesrendiek nevelési irányára jellemző, hogy Piller Celesztin igazgató 1778-ban labdázó hely kijelölését kérte a városi tanácstól. Kérését teljesítették és ettől kezdve az ifjúság a „vásárgyöpon” játszadozott, de a Szt. Lénárd-kápolna mellett lévő hársfákat — melyeket a tanács féltve őrzött — gondosan kímélte.

Mária Terézia egy másik intézkedése *városunk egyházmegyei beosztásában* idézett elő változást. Kőszeg a szombathelyi püspökség felállításával az új egyházmegyébe került. Templomainak kegyura továbbra is a város maradt. A régi temetőt, amelybe katolikusok és protestánsok közösen temetkeztek, 1679-ben kitelepítik a városból; az 1745-ben épült temetői kápolna szintén a város kegyurasága alá kerül. A kőszegi protestáns lakosság életében meg II. József türelmi rendelete hozott változást. Vallásukat torony nélkül épített templomunkban⁷⁾ szabadon gyakorolhatták. Hitközségük a dunántúli ev. egyházkerületbe oszta, önkormányzattal rendelkezik. A zsidókra vonatkozólag azt tudjuk, hogy 1753-ban a helytartótanács névjegyzéküket kérte, de a városi tanács azzal felelt, hogy „a város területén semmiféle izraelita nem lakik; a város ezeket nem is fogadja falai közé”. Lassú betelepedésük mégis megkezdődik a XVIII. század végén. A városi közgyűlés azonban olyan ellenszenvvel viseltetik velük szemben, hogy (1801.) határozattal kimondja: „házat és földbirtokot nem vehetnek”.

⁷⁾ Az új, díszes templom, melynek tornya az idén készül el, a régi melletti telken hamarosan építés alá kerül.

Az itt lerajzolt élet abban a városban zajlott le, melynek madártávlati fényképszerű *képét egy 1746-ból származó festményről ismerjük.*⁸⁾ E kép egy határozottan imponáló város benyomását teszi ránk. Pedig az utolsó hatvan évben hat tűzvész sujtotta, és összesen 1062 ház pusztult el benne. És mégis büszkeséggel tölthet el bennünket városunk szépsége és rendezettsége, amellyel 200 évvel ezelőtt még kevés hazai város dicsekedhetett.

Képünkön a belváros és a két külváros a *mai formájában* mutatkozik be nyugatról nézve. Csak az erődítmény jellege szűnt meg és a Sziget külváros déli nagy háztömbje nincsen még utcákkal folszeletelve. A belvárosnak 8, a várnak 3 tornya látszik. (1—1 a várnál és városnál is hiányzik már!). Külön kapu vezet be a Magyar-külvárosba, ahol a kovács és szíjjártó céhről utcák vannak elnevezve. A déli külváros tere a Sertvéspiac (ma Rudolf-tér), az északi külvárosé pedig a Fapiac (ma Árpád-tér). A városi legelőről a Csorda-utcán (ma Jenő főhg.-utca) jutnak az állatok a belvárosba. A polgármesteri hivatalban található kataszteri térkép, mely 1839-ben készült, ugyanígy tünteti fel a várost. Tehát 100 év alatt nem történt nagyobb változás. Az elnevezésekből világos, hogy városunk a közgazdaságnak mind a három főágát felkarolta. Jellemző, hogy igen sok házban mai ismerősünkre akadunk. A várnak a szőlőhegyekre tekintő két erkélyéből azonban csak a tartó (váll-) kövek vannak meg.

7. A reformkor. (1790—1848.)

II. József nemzeti elnyomása után fellélegzik az egész ország. A tábla ülnökei, ügyvédjei és a gimnázium tanárai vállvetve dolgoznak a *magyarosodás munkáján*. A francia forradalmi eszméket hirdető *Martinovics-féle összeesküvés* Kőszegen is toborzott híveket. Egyik főszereplője e mozgalomnak Sigray Jakab báró, a kőszegi kerületi tábla ülnöke, a Vérmezőn vesztette fejét, Vasvármegye táblabírája és a tábla jegyzője meg Kufstein börtönében elmélkedett a nemzetközi ábrándok vészes következményeiről.

Midőn a *francia forradalom* mozgalmai Hazánkig értek, a francia katonák Kőszegen is megjelentek. Átvonulásukat meg-

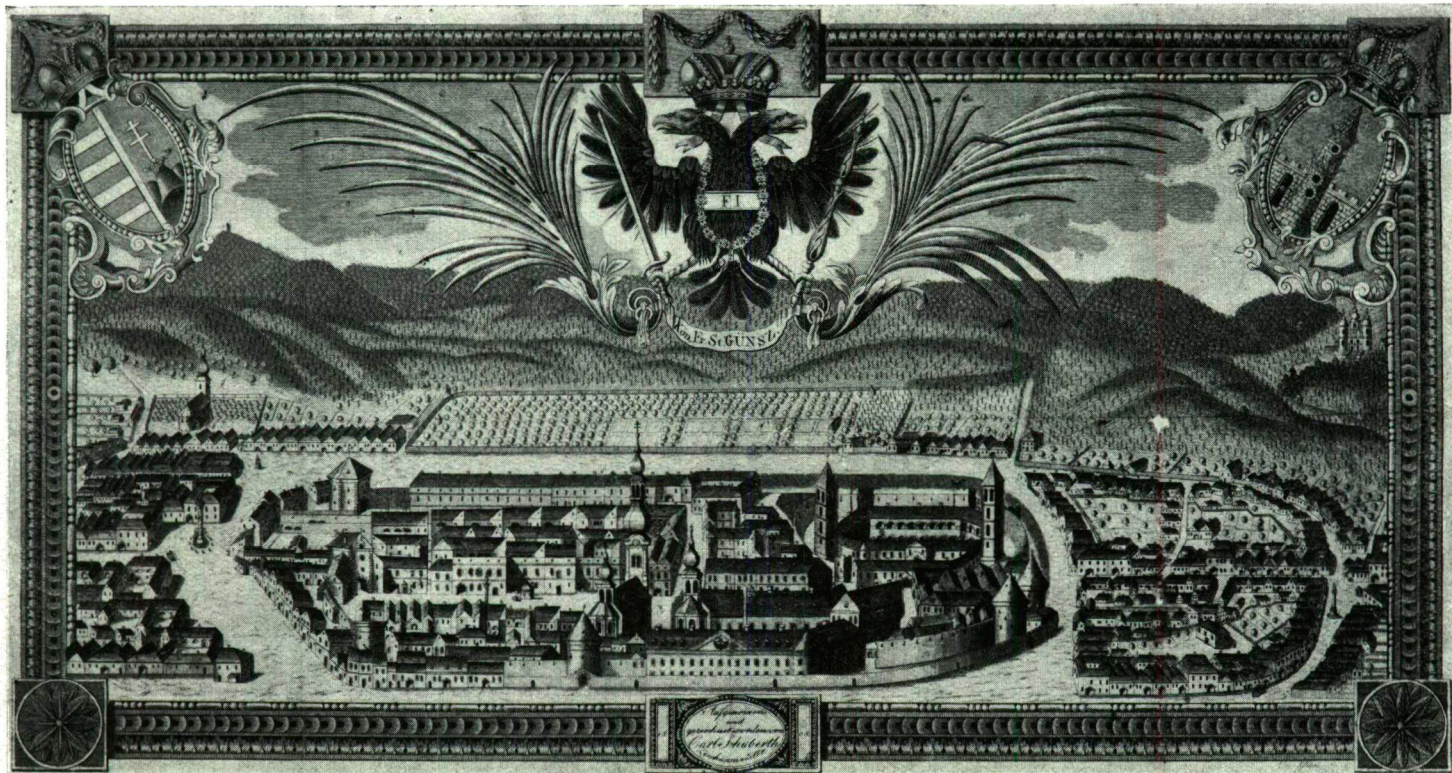
⁸⁾ A festmény a polgármesteri hivatalban. Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye. (140. lapon.)

érezte a város, mert csak nagy áldozatok árán tudta lebonyolítani élelmezésüket. Jenő, nápolyi alkirály, az utolsó nemesi insurgens csapatok legyőzője, nem volt városunk örömmel fogadott vendége, ellenben *I. Ferenc királyunk* előtt hódolattal tisztelt városunk vezetősége, midőn a város díszkulcsát eléje vitte. I. Ferenc arról nevezetes városunk történetében, hogy a *gimnáziumot* „a kincstár megkímélése tekintetéből” 1815-ben a birtokos *bencés rendnek adta át*.

A város életét még hol városbíró, hol polgármester vezeti. Megválasztásukat a plébániatemplom öreg harangja hirdette. Ez a harangozás hívó szózat volt a templomba, ahol ezután az eskütétel szertartásai folytak le. 1813 óta azonban már csak a tanácsteremben történt az eskütétel, amely alkalommal a polgármester buzogányt tartott kezében, a városkapitányt pedig a közbiztonság jelével, a karddal övezték körül. A város pecsétnyomóját 1842-ben látják el magyar körirattal; a következő évben meg a polgármesteri hivatalt rendszeresítik.

A város, midőn maga mögött érzi a háborús veszedelmeket, *kezd kivetközni középkori fegyverzetéből*. Eleinte csak áttörik a bástyákat és a bástyatornyokat a gyalogjárók számára, később (1830—36.) meg majdnem végig lebontják a város köfalait és széjjelszedik tornyait. A nagy pusztításban *csak négy torony kapott irgalmat*: a Hoher-, vagy Hohár-torony, melyhez az árvaház már előzőleg hozzáépült, a Cigány-, vagy Csigástorony, melyet a Várkör 25., 29. és a Kelcz-Ádelffy-utca 17. számú házai körül fognak, a délnyugati szögleten a nagy bástyatorony, vagy öreg Zwinger, melyet (1816.) színházzá, vagy múzeummá terveztek átalakítani és végül a déli, vagy alsó kapu tornya, amely azonban 1880-ban esett áldozatul a pusztító vandalizmusnak. (A település térképen a lebontott várostornyok karikával, a meglévő három pedig sötét folttal vannak jelölve.)

Azóta a *várárok* egy részét a maga eredeti szintjében művelés alá vették (gyümölcsös-, virágos-, könyhakért), másik részét (a hidak alatt) átívelték és pincévé alakították át, vagy föltöltve, udvarnak használják. A mélyen hagyott várárok partjait még ma is két helyen: a vár ény. sarkán, továbbá a Csigás torony és a Városház-utca közötti szakaszon *fahíd* köti össze. Az árokból jól láthatni, mint épültek fel pilléreken az árkot szegélyező házsorok belső falai.



Kőszegnek 1808-ban készült madártávlati képe.

A város területe így megnövekedvén, egy időre abbamarad a vertikális fejlődés. A külvárosok horizontális elterjedése azonban falusias jelleget⁹⁾ ad Kőszegnek és csak az intézmények későbbi épületei tompítják le némileg a hatást. Különös képet adtak a városnak akkor, midőn (1818.) a Várkört jegegyefákkal ültették körül, melyekből már csak egy hírmondó akad. Most hárs- és vadgesztenyefák árnyékolják be a város korzóját. Helyeslendő, hogy a tanács 1838-ban elrendeli, hogy három éven belül minden házat cseréppel kell befedni. A tanács különben is erélyesnek mutatkozik. Hogy a bor minőségét javítsa, eltiltja a vegyes fajok ültetését (1805.).

Ha a fönti leírás után vesszük kezünkbe *Kőszegnek 1808-ban készült madártávlati képét*. (L. a 6. mellékletet.) látjuk rajta, hogy előrevitette a bekövetkezett pusztulást. Egy elhanyagolt erőd jelenik meg előttünk keletről nézve. A vár még körül van véve lőrésekkel átllyuggatott falakkal, de (miként ma) már csak a két keleti tornya áll. A délkeleti előtt koronapárkányzattal mutatkozik a Jurisich idejéből való kerek torony. (A másik kettő a kép természetéből kifolyólag nem látható!) A város bástyatornyainak a száma még mindig 8. Az egykori cölöphidak helyén most már átívelt kőhidak nyujtzkodnak, melyeket ma már észre sem vesz a látogató.

A házak legtöbbje ismerősünk, akár az 1746-i képét, akár a jelent vesszük vizsgálódásaink alapjául. Képünk — madártávlati felfogásban — betekintést enged az egyes udvarokra is, melyeknek loggiás (ívelt) folyosóik az olasz renaissance benyomását adják. A Szt. Flórián szobrát még hiába keressük a Várkörön, mert csak 1810-ben állították föl. Képünk a város a terjeszkedésnek csak halvány jeleit mutatja. Ujdonság az, hogy a Várkör, Hegyalja- és Gyöngyös-utcáktól határolt telektömb át van vágva a Rózsa- (ma Pallisch-), továbbá a Tyuk- (ma Schey Fülöp-) utcákkal. Az így megmaradt keleti nagyobb tömb közepén, a házaktól körülvelt kertekben emelkedik az ág. h. ev. templom. A hozzá vezető út egy átjárót (Durchhaus) létesített.

Ezen város többször érezte a *királyi kegyet*. A nagy devalváció évében, 1811-ben megkapja a 6. országos vásártartás

⁹⁾ Ennek a jellegnek tartozéka, hogy nap-nap után a gyermekek és asszonyok hosszú sorát látjuk, amint déli 12 óra körül kosarakban, vagy kettős bögrékben viszik az ebédet a szőlőhegyekben dolgozó munkásoknak.

jogát, melyet ma is élvez. Kitüntető kiváltság továbbá, hogy a tárnokszéktől egyenesen a hétszemélyes táblához fellebezhet. Érthető, hogy nem húzódik vissza a város egy országos mozgalom *előmozdításától* sem. Előzőleg (1798.) már felállította nagy költséggel a kőszegi rajtanodát, melynek rajzai bármely iparművészt elismerésre készítetnek, 1808-ban meg az országos *Nemzeti Múzeum* alapjait gyarapítja 643 frt.-tal.

Városunk *közművelődése* e korban nagyot halad előre. A Széchenyi munkáiban hirdetett társulási eszme gyökeret ver Kőszegen. A közműveltség terjesztésére (1835.) olvasóegylet (kaszinó) és zeneegylet alakult, nyomda és könyvkereskedés nyílik. Az újabb kávéházak mellett jótékony intézetek (betegházegylet, kórház stb.) keletkeznek. A kórházban paulai Szent Vince leányai végzik az irgalmasság cselekedeteit. A Pallisch-alapítvány 12 elaggottnak ad gond nélküli életet és 3 diáknak ösztöndíjat. Báró Schey Fülöp megalapítója a Albrechtinumot (szegény intézet). Az elsők között alakul meg 1844-ben a Takarékpénztár, Kossuth ösztönzésére a honi ipar és kereskedelem megteremtése végett a posztógyár, mely a szabadságharc után bukik meg. Részvénytársaság próbálkozik a színházépítéssel. 1841. óta több színtársulat játszik városunkban. A zeneegylet estélyein fellép a közeli Doborján szülötte: Liszt Ferenc. Egyik hangversenyén (1846.) Ikervárról megjelenik Batthyány Lajos gróf, aki első miniszterelnökünk lett, további vidéki kastélyaikból Esterházy, Nicky és Zichy grófok. A 40-es években az országgyűléseken szereplő felsőbüki Nagy családnak egyik tagja Kőszegen lakik.

Midőn törvényeink a *magyar nyelv* létjogosultságát kimondották, a piaristák örökében működő bencések latin-magyar nyelven folyó tanítását tisztán a magyar nyelv váltja fel. A Széchenyitől alapított *Magyar Tudományos Akadémia* több kőszegi bencés tanárt beválaszt tagjai sorába. Az elemi iskolában 1822-ben elkülönítik a lányokat a fiúktól, majd új elemi iskola épül (1841.), melynek német felirata és a kétéfjű sas címere még ma is kikandikál az átfestés alól.

Az új törvények következtében változás áll be a *városnak országgyűlési képviselőjében*. Kőszeg szab. kir. város kül- és beltanácsa eddig 200 éven keresztül közfelkiáltással választotta a rendi országgyűlésre küldendő követét. De az 1848. 5. tc. megszüntette városunk követküldő jogát. Az ország

választókerületre oszlott és Köszeg egy ilyen kerületnek lett a székhelye. Az országgyűlési képviselőt ezután a törvény által megállapított feltételek mellett a honpolgárok összessége választotta. A községi kerületet először Bezerédy László, Vasvármegye főjegyzője képviselte a parlamentben. A *népképviseleti alkotmány* első felelős minisztériumát a városi tanács lelkesen üdvözölte.

8. A szabadságharc és a Bach-korszak. (1848—1867.)

A 48-as törvények diadala mámorba ringatta az egész várost. A márciusi ifjúság első teendőjének tartotta, hogy a Kelcz—Ádelffy-árvaház homlokzatáról eltávolítsa a II. József idejéből ottelejtett kétfejű sas-címert. De midőn arról volt szó, hogy a nemzetnek saját vérével kell megvédenie a vérnélküli vívmányokat és midőn a város meghallotta, hogy „hí a haza“, megszervezi és kaszákkal felszereli a *nemzetőrséget*. A nemzeti kormány felszólítására az *önkéntesek* százai sereglenek a nemzeti lobogó alá. Az *itthoniak* aranyon és ezüstön kívül 1142 forintot gyűjtöttek a nemzeti kormány céljaira, 432 frt.-ot pedig az önkéntesek ellátására, és ezen kívül gondoskodott 40 honvéd ruházatáról. A szabadságharc megkezdődött. Honvédeink mindvégig dicsőségesen harcoltak . . .

Az itthonmaradtak fejére azonban nagy bajt zúdított néhány hazafi meggondolatlan cselekedete. U. i. a sopronmegyei népfelkelők elől *viSSzavonuló horvát sereg* egy csekély töredékét elfogták, a városház börtönébe zárták, és az udvaron kegyetlenül kivégezték. Erre Windischgrätz hg. megszállta a várost, *ostromállapotba* helyezte és 100.000 frt. bündíjat vetett ki rá. Még a templomokra is fekete-sárga lobogókat kellett kitűzni. Ezalatt Olmützben a város tanácsa hódoló feliratot adott át az ifjú császárnak, aki magyar nyelven felelt. A köszegfalvi országúton pedig Batthyány Lajos gróf első felelős miniszterelnököt szállították bilincsekbe verve, hogy Köszegen keresztül Ausztriába, „biztosabb“ fogságba, vihessék . . . A díszmagyar ruhában eléje siető községi tanulóifjúságot a köszegfalvi malomnál széjjelverte a fogoly fegyveres kísérete.

Az elbukott szabadságharc szolgásgát hozott a nemzetre. A debreceni detronizálás büszkeségét Világos és Arad gyásza váltotta fel. A kamarilla diadalt ült, midőn felbőszített nemzetiségeink is csalódottan tették le a fegyvert. A Hazánkba

és városunkba beözönlő német és cseh hivatalnokok megkezdik a németesítést. A Bach-rendszer megszüntetvén a tankerületet, a négyosztályúvá léfokozott kőszegi gimnázium a soproni csász. és kir. helytartósági osztály jogkörébe került. A tanítás nyelve 1861-ig német, majd két évig német és magyar, de a hazafias tanári kar az u. n. „német“ tárgyakat is két nyelven tanította.

Az önkényuralom idejében épül városunk legnagyobb tanintézete: a katonai alreál, melynek alapkövét Jellasics altábornagy teszi le 1853-ban. Ugyancsak ő leplezi le a felkőncolt horvát katonák síremlékét a temetőben. Az 1866-i *porosz-osztrák háborút* azzal érezte meg városunk, hogy az alreál épülete sebesültek kórháza lett, mialatt az intézet Németújhelyen folytatta működését. Városunk településtörténetében újabb szakaszt jelöl ezen intézet (ma katonai reálisk. nevelőintézet), mert a XIX. században vele lépi át a város a Gyöngyös-patakot, melynek balpartján *fölfelé* folytatódik a XX. század települése. (Csak a dombsor aljában elhúzódó sínpárok állják útját a város további keleti fejlődésének.)

A szabadságharc után a *város fejlődésében* zökkenés állt be. A gazdasági élet lehanyatlott. A *földmívelést* és bortermelést a természeti csapások bénították, az *ipart* a magyar bankjegyek elértéktelenedése vetette vissza. Különben a vásárok idegen iparosai és kereskedői is háttérbe szorítják a városi ipart és elviszik a város pénzét.

A *kereskedelmet* leginkább a zsidók veszik át, akik számban és vagyonban annyira gyarapodnak, hogy hitközséget alapítanak és imaházat építenek. A kereskedelem szintén megcsappan, mert az új utak (pl. a Semmeringi-út), továbbá a Déli vasút is (1865.) elkerülik városunkat. A forgalom csökkenésével az egykor virágzó szállodáknak a száma leapad, a posztógyár, a gőz- és melegfürdő megbukik.

Az általános lethargiára a *kiegyezés öröme* vetette az első reménysugarat. A „Concordia“ férfi dalos egyeslet éneke a királykoronázás alkalmával rendezett ünnepségeken egy szebb jövő hajnalát jelentette.

9. A kiegyezés utáni kor. (1867—1929.)

A kiegyezést követő békés évek nyugalmas fejlődést biztosítanak Kőszegnek. Nem beszélhetünk ugyan óriási fellendülésről, mert ennek feltételei hiányoztak, de visszafejlődésről

sem szólhatunk. Megszűnt ugyan városunkban a kerületi tábla (1869.), de felállítják a járásbírószágot (1871.), ami a városbírói tisztséget teszi feleslegessé. Köszeg a szab. kir. városi cím meg-hagyása mellett 1876-ban rendezett tanácsú várossá¹⁰⁾ lesz és mint ilyen a megyei szervezetbe került bele, melynek bizott-sági gyűlésén 6 taggal képviselteti magát, de értékes intézmé-nyeiben továbbra is gyarapodott.¹¹⁾ Valóságos iskolaváros lett. A három elemi iskolát nem számítva, a város hét intézetének 1310 növendéke volt az 1928—1929. isk. év végén. Közülök majdnem 1000 volt vidéki illetőségű.

A községi intézetek növendékeinek megoszlása az 1928—29. isk. év végén :*)

	I n t é z e t e k	Növendékei		
		összesen	vidékiek	hely- beliek
1.	Szent Benedek-rendi Ferenc József kath. reálgimn.	327	222	105
2.	Gyurácz Ferenc ág. h. ev. leánynevelő-intézet	161	104	57
3.	Magy. kir. állami tanítóképző intézet**)	110	84	26
4.	Szent Domonkos-rendi róm. kath. tanítónőképző int.	168	139	29
5.	Hunyadi Mátyás m. kir. reáliskolai nevelő-intézet	298	297	1
6.	Széchenyi István m. kir. állami polgári fiúiskola	117	56	61
7.	Szent Domonkos-rendi róm. kath. polgári leányiskola	129	68	61
Összesen		1310	970	340

*) A két kath. (fiú- és leány-), továbbá az ág. h. ev. elemi iskolát nem vettük számításba.

**) Most állván szervezés alatt, az elmúlt isk. évben csak három osztálya volt.

A lányok elemi tanítását és nevelését a Szent-Domonkos-rendi apácák veszik át (1868.), akik csakhamar elemi iskolai tanítónőképzőt és polgári leányiskolát nyitnak (1874.). A Vár-körön kisdedóvó létesül, ugyanott megkezdí működését a pol-gári fiúiskola, megnyílik az ipariskola, 1899-ben az ág. h. ev. leánynevelő intézet és 1926-ban az állami tanítóképző.

Városunkban székel a községi járás szolgabírószága, a soproni pénzügyigazgatóságnak alárendelt adószedő hivatal. 1874. óta van táviráda hivatala. 1870-ben kath. alapon újjáalakul a kaszinó, majd megindul a német (1873.) és magyar nyelvű (1881.) hetilap (Günser Zeitung, Köszeg és Vidéke).

A város déli irányban való fejlődését az indítja meg leg-

¹⁰⁾ 1929-ben megyei várossá lett, de megmaradt a szab. kir. címe.

¹¹⁾ Míg pl. 1876-ban az évi költségvetés 56.996 frt volt, 1928-ban 648.637 P.

inkább, hogy ott épült fel (1872.) a honvédlaktanya, továbbá a város déli végére helyezték az 1883-ban részvényalapon megépített kőszeg—szombathelyi helyi érdekű vasút állomását is. (A Kőszeg—Sopron-i vonal 1908-ban nyílt meg.) Kőszeg nyomasztó gazdasági helyzetében sokat várt ezen vasúttól, éppen azért a költségek $\frac{9}{10}$ részét a város fizette. Kőszeg déli irányú fejlődésébe kapcsolódik bele az állami tanítóképző intézet, mely a közel jövőben a Luppi dűlőben nyer elhelyezést.¹²⁾ Kőszegnek a XIX. században legnagyobb jótévője báró Schey Fülöp, aki alapítványaival (építkezéseivel) írta be nevét a város történetébe. A Jézus Szt. Szívéről elnevezett új plébániai templom, melyet a város főterén 1892-ben építettek, az új csúcsíves stílusnak valóságos remeke.

Ily képet mutat a város, midőn *nemzetünk belépett a második ezer évbe*. Az *állam* vidékünkön úgy készült a milléniumra, hogy óriási költséggel restauráltatta a Mátyás korabeli máriafalvi csúcsíves templomot. *Városunk* meg úgy üli meg e fontos dátumot, hogy díszközgyűlésen elhatározza a bencés kisgimnáziumnak főgimnáziummá való fejlesztését, melyre 100.000 frt.-ot szavazott meg. A terv, mely fontos nemzeti missziót célzott, 1908-ban valósult meg.¹³⁾ Az évszázados gimn. épületét, mely régiségénél, stílusánál és fekvésénél fogva legalkalmasabb lett volna városi múzeumnak, lebontották.

Az új gimnáziummal a város nyugati irányú fejlődése indult meg. Mellette a hegyoldalon épült a Kelcz—Ádelffy fiúinternátus új palotája, odébb meg a *Szent Imre* missziós szeminárium és közel jövőben a postások árvaháza, míg a város *keleti felén*, a Gyöngyös balpartján északra, a vasutas árvaház (1913.), a gyalogsági laktanya, az egy utcás munkásházak, a barakkok és a sörgyár épületei egymás után sorakoznak a katonai reáliskolai nevelő intézet mellé. Most indult meg egy mozgalom, mely a város nyugati részén csoportosuló domboldalon (Szabó-hegy) nyaralótelep létesítését célozza.

Igy fejlődött a város az *utolsó évtizedek* alatt intézményeiben és épületeiben, úgy hogy *épületeinek száma* az utolsó 100

¹²⁾ A település-térképen már ezen és a szomszédos telken létesítendő új polgári iskolai építkezésekkel kapcsolatos utca-nyitások és parkozások is fel vannak tüntetve a városi mérnöki hivatal rajzai alapján.

¹³⁾ A 250 éves iskola 1924-ben reálgimnáziummá lett.

év alatt megkétszereződött. (Ma 1054 háza van; köztük földszintes 880, egyemeletes 164, kétemeletes 10; a lakások száma 2375; lakrész 4322; üzlethelyiség 450.) A *lakosság* ellenben az utolsó száz évben csak egyharmadával nőtt. Az 1920-i népszámláláskor 8492 lakost írtak össze. Legtöbb születés esik 1914-re (247), házasság 1919-re (95), halálozás 1909-re (214); a legkisebb számok: születés 1918-ban 97, házasság 1917-ben 19, halálozás 1926-ban 109. Az iparosság több mint felével megcsappant (vidékre kénytelenek menni dolgozni!), a napszámos és a cseléde száma emelkedett, ami a trianoni szegénységünk folyománya, az alanti táblázat az iparágak megoszlását tünteti fel. Itt egyes iparágak kihalására, összezsugorodására, új iparágak kifejlődésére és megerősödésére találunk jellemző adatokat. Egyes iparágaknak a családokban való állandóságát is megállapíthatjuk.

Köszeg szab. kir. megyei város iparosainak megoszlása.

	1742	1889	1929		1742	1889	1929
Ács		1	6	Kovács (gyógykovács)	4	9	6
Aranyműves-aranyozó		2	1	Kőműves mester		6	12
Asztalos	7	11	16	Kőműves iparos			6
Bábsütő		3	1	Könyvkötő		3	2
Béltisztító			1	Kötélgyártó		3	2
Bádgos		3	3	Kötszővő			2
Bognár	6	5	3	Lakatos	7	6	9
Borbély, fodrász		4	10	Mérlegkészítő			1
Cserepes		6	21	Mészáros és hentes		12	12
Cipész		35	47	Műhímző-azsúrozó			1
Csizmadia	39	6	2	Molnár		7	4
Cipőfelsőrészkészítő			2	Nőiszabó		4	29
Cukrász		2	3	Nőidivat kalapkészítő			2
Esztergályos		3	2	Nyomdász		2	1
Fényképész		2	3	Órás		3	3
Fésűs		1	1	Reszelővágó		2	1
Fogműves			1	Rézműves		2	
Géplakatos			7	Sütő		12	11
Gerencsér		6	2	Süveggyártó	4		
Gombkötő	10			Szabó	25	13	20
Hangszerkészítő			1	Szűrszabó	23	10	
Harangöntő		2		Szappanos		1	1
Kalapos		2	3	Szijgyártó-nyerges	4	6	3
Kádár		6	1	Szítás		2	
Kárpitos		4	4	Szobafestő		4	7
Kávés		3	2	Szűcs		1	2
Kefekötő		1	1	Takács		1	
Kéményseprő		2	2	Timár	6	1	
Kocsinyerges, fényező			2	Üveges		3	2
Kosárfonó			2	Vendéglős		29	21

De fejlődött a város *nemzeti szellemben* is. A magyarság erősödésének legszebb bizonyága, hogy míg 1890-ben csak 43% volt a magyar, 1920-ban már 85%-kal vezet a nemzeti-

ségekkel szemben. A nemzeti szellem ezen előretörésére jellemző, hogy a világháború előtt az évszázadok óta „német”-nek nevezett (bencés-) templomban magyar nyelvű prédikációra tértek át. Vallás dolgában az utolsó 30 évben a katolicizmus majdnem 6%-kal gyarapodott, az ág. h. ev. majdnem ugyanannyival fogyott.

A város közel 8000 holdjának több mint fele a város tulajdona. Az összterületnek majdnem fele erdő és közel egyharmada szántóföld; a többi rét, kert, szőlő, házhely és legelő. A kertek *gyümölcsfáinak* megoszlása: 13.000 alma, 12.000 körte, 3400 szilva, 1200 cseresnye, 1300 som, 850 gesztenye, 500 dió, 450 kajszinbarack stb. Ha a jelenlegi *állatállományt* az 1912-essel összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy míg a lóállomány megmaradt (200), a szárvasmarhaállomány kétszeresére szökkent föl (1843), a sertésállomány ellenben egyharmadával esett (753). Kőszegnek 1873. óta heti sertésvására van; országos vásárainak a száma 7, amelyből 6 kirakodó és egy csak állatvásár.

A *vasútállomás* személyforgalmának 1928-as növekedése az 1923.-i állapothoz viszonyítva, a gyári munkásoknak napi utazásaival,¹⁴⁾ továbbá Kőszeg intézeteinek és tanulóinak gyarapodásával magyarázható. Az érkezett teherárú súlynagybodására főképp az utóbbi megállapítás áll. Különösnek látszik, hogy a teherforgalom kocsiszámban kifejezve visszaesést mutat. De erre egyrészt a szállított árúk minősége, másrészt a kocsik előnyösebb kihasználása elég magyarázatot ad. Az alanti táblázat egyúttal betekintést enged Kőszeg érdekkörébe. Azonban nem mutatja a teljes képet, mivel a tengelyen való szállítás (Kőszegről délnek Rohonc, Szombathely, Nemescsó, északon Horvátzsidány. Sopron és Léka felé visznek országutak), a heti piacok forgalma és a vámrendszer kijátszása több cikknél nagyon is elbillenti a mérleget. Különben az üzleti titok sem enged egyet-mást a nyomdafestékre bízni.

A város a *XX. század elején* nagy reményekkel eltelve fogott hozzá jövő boldogulásának megalapozásához. A kis Gyöngyös ugyan többször (1900., 1903., 1916., 1921.) előntötte alacsonyabban fekvő részeit, de azért a város tudatosan haladt előre a fejlődés útján! 1907-ben villanyvilágítása lett;

¹⁴⁾ A kőszegi nemez- és posztógyár, az ágyterítőgyár, a sörgyár, a két téglagyár és a kisebb vállalatok nem tudják eléggé foglalkoztatni a kőszegi munkanélkülieket.

1909-ben újra számozza utcáit; 1910-ben aszfalttal burkolja járdáit és utcáit, 1914-ben lefekteti csatornáit. Csak a vízvezeték volt még hátra.

A községi vasutállomás teheráruforgalma 1913. és 1928-ban. *)

(Kocsikban kifejezve.)

Megnevezés	Elsz. áru		Érk. áru		H o v á ?	H o n n a n ?
	1913	1928	1913	1928		
Gabona	45	32	163	29	Ausztria	Zala-, Som-, Fehér-, Tolnam.
Liszt				20	Budapest	Nagykanizsa
Gyűlöcs		7		6		Nyírség
Burgonya				5		Balatónvidéke
Káposzta				20	Ausztria	
Bor	1		43		Szombathely, Sárvár	Budapest
Sőr		6		7		Sárvár
Só				6		
Cukor				1		
Répaszelet						
Szarvasm., borjú	138	9	123		Budapest, Celldömölk, Pápa,	Győr, Pápa, Celldömölk,
Ló, csikó	36	3	54	8	Bécs, Szombathely, Jánosh.	Jánosháza, Sárvár, Körmend
Bőr		6			Bpest, Celldöm., Pápa, Bécs	Zala vm. Jugoszlávia
Széna, szalma		1		13	Budapest	Körmend
Műtrágya				11	Körmend	Olaszország
Gyapjú				26		Csehszlovákia
Fonál				2		
Fanemű	26	141	56	56	Szombathely, Vasvármegye	Zala vm. Rótfalva (Ausztria)
Faszén				7		Csehszlovákia
Ásványiszén			357	479		Felsőg., Bánh., Tata, Brenn.
Szénsalag		1			Rótfalva (Ausztria)	
Tégla	118			4	Lukács. — Szombath. — Rum	Szombathely
Cement, mész				61		Felsőgalla
Kavics				274		Celldömölk
Vas				6		Salgótarján
Ócskavas		4			Szombathely	
Átköltőzési ing.				18		Különböző helyekről
Darabárú	374	365	878	401	Különböző helyekre	"
Egyéb áru**)	298	59	715	36	"	"
Önkezelési ár	148	35	197	260	"	"
Összesen (kocsi)	1076	787	2586	1758		

*) A hivatalos kimutatás alapján.

**) 1913-ban még ide van számítva az ingóság, gyapjú, ócskavas, tégla, cserép, cement-árú, mész, mezőgazdasági gépek stb. Innen a föltűnő nagy szám.

A kitört világháború azonban vérözönt zúdított a hazára és mély gyászt városunk családjaira: a Haza vér- és pénzáldozatot követelt a várostól. Fiaink százai áldozták fel életüket a csatatereken, polgárainak vagyona ráment a hadikölcsönökre. Harangjainkat is ágyúba öntötték és mégis meghúzták Trianonban az ezeréves Magyarország fölött a lélekharangot!

Az Istentől és Hazától elfordult csöcselékuralom kommunizmusa újabb vértanukat avatott városunkban, melyet a trianoni béke az ország szélére juttatott. Az 1923-i határrendezés alkalmával visszakapta ugyan erdeit és kirándulóhelyeit, gazdasági életén ejtett sebeit azonban fiainak kitartó munkássága és hazaszeretete hiába hegesztgeti.

De éltet bennünket az isteni örök igazságba vetett hit.

Horváth Detre

Irodalom :

Chernel Kálmán: Kőszeg sz. kir. város jelene és multja I—II. Szombathely 1877—78. (168. + 277. old.) (Németül is).

Chernel K.: A kőszegi felső- és alsóvár története az Árpád-ház alatt. (Századok, 1869. 98—105. l.)

Chernel K.: Kutatások a kőszegi Szt. Jakab egyház sírboltjában. (Századok, 1875. 126—132.)

Miske Kálmán báró: A Velem-Szt. Vidi őstelep I. kötet. Bécs, 1907.

Magyarország Vármegyéi és Városai: *Vasvármegye*. Bpest, 1898. Kőszeg a 137—155. lapokon és 276—8. l.

Dr. Thirring Gusztáv: Sopron és a Magyar Alpok. Utikalauz. Sopron 1911. 179—217. l.

Dr. Thirring Gusztáv: Kőszeg és környékének részletes kalauza. Bpest, 1928.

Wittinger Antal: Kőszeg városa és környéke I—IV. füzet, 208. l. Kőszeg, 1889. (Németül is.)

Polányi István: Vezető Kőszeg város nyaralóhelyein. Kőszeg, 1925. (Németül is.)

Kovács Margit: Kőszeg és vidékének települési geographiája. Kőszeg, 1918.

Aggházy Kamill: Az 1532. évi török-magyar-osztrák háború, különös tekintettel Kőszeg ostromára. (Részlet.) Székesfejérvár, 1911. polg. fiúisk. értesítőben [1928—29.].

Pacher Donát: A kőszegi gimnázium története. (A bencés gimn. értesítője. 1894—5.)

Novák Ödön: 250 éves gimnáziumunk története. (A bencés reál-gimn. értesítője. 1926—27.)

Steierlein Gábor: A kőszegi áll. polg. fiú- és leányiskola története. 1867—1896. (Polg. isk. értesítő. 1895—96.)

Németh Imre: A Szent Domonkos-rendi apácák vezetése alatt álló 50 éves kőszegi róm. kath. elemi iskolai tanítóképző története. (1874—924.) Kőszeg, 1924.

Taucher Gusztáv: Kőszeg ipara a Trianon előtt és után. (A kőszegi polg. fiúisk. értesítőben (1928—29.).

Freh Alfonz, Török Veremund dr., Boros Ádám dr., Waisbecker Antal, Gayer Gyula, Jugovits L. és Bandat Horst Kőszeggel foglalkozó munkái kívül esnek a történetföldrajz keertén.

A fent idézett munkákon kívül a városi u. n. titkos levéltár, a városi levéltár és irattár kiadatlan oklevelei és iratai, a városi jegyzőkönyvek és a városi krónika, a kőszegi jezsuiták évkönyve és a plébánia „Notitia“-ja szolgáltatnak értékes adatokat. — A jelenre vonatkozó adatokat a város tisztviselői kara, továbbá a posta és a vasútállomás főnöke a legnagyobb előzékenységgel bocsátotta rendelkezésemre. A Rainis-utca és a két vastorony képét *Somló Jenő* reál-gimn. rajztanár, a településtérképet és a statisztikai rajzokat *Gili Ferenc* VIII. o. reál-gimn. tanuló készítette. Fogadják e helyen is hálás köszönetemet.

SZEMLE.

Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*, Budapest, 1929, 434 lap. („A magyar nyelvtudomány kézikönyve“ I. 6.).

Most jelent meg e füzetnek tervezett, de évek során hál' Isten könyvvé nőtt munkának utolsó része.

„Célja megállapítani a nyelvtudomány segítségével azt, milyen nyelvű népeket találtak a IX. század második és a X. első felében a honfoglaló magyarok az általuk elfoglalt Magyarország területén“.

Ez a sokfelé elágazó és nehéz probléma, mint tudjuk, állandóan foglalkoztatta legkiválóbb tudósainkat, de talán mindannyiok munkája összevéve sem ér föl azzal, amennyit *Melich* ennek megoldására egymaga belefektetett. Azt látjuk ugyanis, hogy nemcsak minden fölmerülő kérdésnek mégegyszer a legbehatóbban a végére járt, hanem közben egész sereg újat vetett föl és tisztázott.

Érthető ezek alapján, hogy Magyarország honfoglaláskori új néprajzi képe egészen más és magyar szempontból sokszorosan megnyugtatóbb, mint amilyenek eddig hirdették.

A munka részletes ismertetése oldalakat venne igénybe és mégsem lenne kielégítő. Föl vetjük azt a gondolatot, nem lehetne-e módját találni annak, hogy kivonatossan is közzététessék, hogy megállapításai a művelt nagyközönség és tanárvilág közkincsévé lehessenek. A könyvet ebben a formájában csak szakemberek használhatják.

Egész nemzetünk hálája illesse a tudós szerzőt, hogy művével bennünket megajándékozott. Mert nem hisszük, hogy van magyar könyv, melyet fajunknak és nemzetünknek rajongóbb szeretetével, tágabb felkészültséggel és több fáradtsággal írtak.

Bátky Zsigmond

Milleker Rezső dr.: *A Földgömb*. Népszerű földrajzi folyóirat. Kiadja a Magyar Földrajzi Társaság. 1929. Budapest—Debrecen.

A fenti címmel a Magyar Földrajzi Társaság egy új földrajzi folyóiratot indított meg népszerű tartalommal. E folyóirat megindítását legjobban kitűzött célja indokolja meg, amennyiben érdekes és változatos tartalmával a Magyar Földrajzi Társaság azon tagjainak szellemi szükségletét is ki akarja elégíteni, akik földrajzi ismereteiket eddig a napilapok mellékleteiből voltak kényszerülve kiegészíteni, amely körülmény pedig „A Földgömb“ megindításának időszerűségét mutatja. A tetszetős köntösben megjelent első és második szám gazdag képanyagához még nyolc-nyolc oldal chromo papírra nyomott csinos képmelléklet is társul. Mind a két szám terjedelme 40 oldal és mindegyik szám első magyar vo-

natkozású közleménye után, a földkeregség minden tájáról figyelemkeltő földrajzi és néprajzi ismertetések következnek.

A hazai tudományos földrajzi irodalmat eddig a „Föld és Ember“, valamint a „Földrajzi Közlemények“ folyóirata propagálta. Azonban érezhető volt, hogy a tudományos vonatkozású közlemények mellett valami hiány van, mely onnan származott, hogy a földrajzi érdekességeknek s a földkeregségen megnyilvánuló földrajzi törekvéseknek és változásoknak ismertetésére, a tudományos közlemények mellett nem maradt hely. Ezért „A Földgömb“-nek megindítása az időszerűség mellett még szükségyszerű is. De aktualitásai nemcsak a nagyközönség számára hasznosak, hanem jó szolgálatot tesznek a geográfus tanároknak is, mert a közlemények tartalma mellett, vetítésre jól felhasználható a folyóirat szép képanyaga is.

„A Földgömb“ folyóirat a nyári hónapok kivételével évenként tízszer jelenik meg s a Magyar Földrajzi Társaság tagjai a tagsági díj fejében kapják.

Kanszky Márton

Cholnoky Jenő dr.: Magyarország földrajza. Danubia kiadás, 1929. Dunántúl Egyetemi Nyomda, Pécs. 167 oldal.

Cholnoky professzor művében rövidre fogottan is úgy mutatja be Nagy-Magyarország területének felszíni formáit, a geológiai kataklizmák által keletkezett törésvonalait, árkos vetődéseit s megmaradt kiálló rögeit, mintha hazánk egyes tájainak jelenben meglevő tömbszelvényein az emberi beavatkozás hatását, nagy magasságból repülőgépről, tág perspektívában látnók.

Művének elején meghatározza Magyarországnak Európában elfoglalt földrajzi helyzetét. Úgy az általános geológiai viszonyok regisztrálásával, mint az éghajlat körülményei tekintetében, valamint az állat-, növény- és emberföldrajzi szempontok szerint is arra a megállapításra jut, hogy Magyarország földrajzi helyzete közép-európai jellegű. Az általános leírásban hazánk szerkezeti, éghajlati és ezzel a felosztással egybeeső nemzetiségi megoszlása alapján a kárpáti medence területét kilenc részre bontja. A részleteket az Alföld felszíne, folyói, települése és jelenkori fejlődése, továbbá a Dunántúl felszíne, települése, Budapest, valamint az Északnyugati-, Északkeleti-Felvidék és élete, a Kelet-Magyarországi Szigethegység, a Keleti-Kárpátok, a Dél-Erdélyi-Felvidék és végül az Erdélyi-medence, élete és települése című fejezetekben fejti ki. A felszíni formák és a szerkezet kialakulásának felismerésében való kiváló gyakorlatossága mindegyik fejezetét a táj szerkezeti genetikájával vezeti be. Ezután rátér az emberi, főleg a magyarság megtelepedése után keletkezett településekre, az alföldi részekben pedig rámutat a törökvilág dűlása által létrejött változásokra s újabb településekre.

Jóleső érzés — legalább írásban. — Nagy-Magyarország természet-szerűleg összetartozó részeit együvé foglалva látni; látni azt, hogy a természetes egymásra utaltság miként hatott az egyes települések, mint szerves egész tartozékainak kifejlődésére. Jóleső érzést kelt ez az olvasóban azért is, mert az elszakított területek iránt való igazi vonzalom csak azok-

nak lelkében él tökéletesen, akik azokat a tájakat részleteiben ismerik s akik azokon, mint magyar földön jártak. Ha valamit, úgy ezt nehéz helyes fogalomalkotással átültetni a következő generációk lelkületébe. Annál lesújtóbb ezzel kapcsolatosan az a tünet, amely a megszállott területek városainak életére és fejlődésére vonatkozóan, az egyes statisztikai táblázatokból kiviláglik. Ezek szerint a mai állapot, egybevetve az 1910-es és háborús évek számadataival, a néhány látszólagos fejlődés mellett, inkább a visszafejlődés fázisa.

Kanszky Márton

Kogutowicz Lajos: *A magyar térképészet multja, jelene és jövője.* 4 ábrával, 1 kimutatással. 40 old. Szerző kiadása. Ára 2 P.

A 8 részből álló kis munka első fejezetében Szerző röviden megemlékezve a topográfia lényegéről a földabroszok készítésének különböző korszakait, majd pedig magának a térképnek történetét tárja elénk. A térképek általános ismertetése után áttér a Magyarországról készült kézirati térképek, végül pedig a magyar térképírás multjának ismertetésére. A magyar kartográfia multja ugyan még javarészt kikutatásra vár, de az amit eddigelé tudunk, röviden, élvezetesen és áttekinthetően van egybefoglalva, nagyobbára *Márki* és *Eperjessy* munkái nyomán. Behatóbban foglalkozik a továbbiakban a volt monarchia első három felmérésével, majd áttér azoknak a törekvéseknek és harcoknak ismertetésére, melyeket az önálló magyar térképező intézet felállítása érdekében vezetett *Tóth Ágoston* a mult század egyik neves magyar térképésze.

A volt bécsi cs. és kir. katonai földrajzi intézet a közelmultban tekintélyes katonai térképíróknak volt a műhelye. Óriási összegeket emésztett fel az az intézet, melyeknek $\frac{1}{3}$ -át hazánknak kellett viselnie. A nagy pénzáldozatok ellenében azonban a magyarság hazájáról csak rossz, sebtiben végzett és immel-ámmal javíthatott, helytelen mérésekkel és helynevekkel telített lapokat kapott. Ezért üdvözölte azután általános öröm az összeomlás után végre felállított önálló magyar térképészeti intézetet, amelyért annyit és oly sokáig hiába küzdött a magyarság. Szerző az utolsóelőtti fejezetben tájékoztat az Állami Térképészeti Intézet megalakulásáról és munkásságáról. Ebben az intézményben is, mely rövid időre visszatekintő multja mellett is már mélyen gyökerezik nemzetünk életében, elemi erővel mutatkozik meg a magyarságnak az osztráktól elnyomott szellemi ereje és alkotó készsége.

Az utolsó fejezet a jövőről szól. Itt Szerző saját elgondolása alapján fejt ki, hogy milyennek látja a jövő térképezési módját, illetve a jövő térképét, melyet ő *térfényképnek* képzel el. A modern technikai eszközök alkalmazása nagyszerű lehetőségeket nyújt minden irányban. A repülőgépről végezhető felvételeknek óriási horderejük és előnyük van a régi felvételekkel szemben. Bizonyos, hogy „a légi térképezés a jövő térképezési módja”.

Szerző művével igen jó szolgálatot tett hazai kartografiai irodalmunknak és csak örömmel üdvözölhető e kis munka megjelenése.

Irmédi-Molnár László.

Scharf Nándor és Turner Ferenc: *Angolország* (1 : 1,000.000), *Olaszország* (1 : 1,125.000) és *Középeurópa* (1 : 1,000.000) domborművű fali térképe. Kókai Lajos kiadása. Budapest, 1929.

A domborművű térképeknek a mai fejlett technikai eszközök révén könnyebb előállításával hozta azoknak az eddigi, síkban ábrázoló térképekkel szemben való mind nagyobb térhódítását. A síkban való hegy-ábrázolás, a tanuló előtt nehezen elképzelhető plasztika megértetése bizonyos mértékig mindig nehézségekbe ütközött. A dombormű alkalmazásával a pedagógiai feladat egyszerre összehasonlíthatatlanul könnyebbé válik. Methodikai szempontból elvitathatatlan a domborművű ábrázolás fontossága.

Szerzők három igazán szép domború térképpel gazdagították a magyar iskolai falitérképek anyagát. Itália; Anglia és Középeurópa területét adják. Az alkalmazott enyhe színezés, valamint a sok felesleges vonal és helynév kihagyása csak emeli a reliefek használhatóságát. Mindhárom dombormű nagy gonddal készült, amint azt a 4. sz. mellékleten Középeurópa reliefjéről készített fényképen jól szemléltethetjük.

Egyetlen kifogást Középeurópa domborművével szemben emelhetünk, amennyiben szerzők elmulasztották a régi történelmi határok feltüntetését nemcsak hazánknál, hanem Németországnál is. Ez feltétlenül helyesbítendő lenne, annyival is inkább, mert egyáltalában nem zavarná a szép munka összhangját.

Irmédi-Molnár László

A legújabb magyar földrajzi irodalom.*)

Kogutowicz Károly dr.: *Dunántúl és Kisalföld írásban és képen*. 298 old. A Ferencz József-Tudományegyetem kiadása. Szeged, 1930.

Cholnoky Jenő dr.: *A napsugár diadala*. Singer és Wolfner kiadása. Budapest, 1930.

Cholnoky Jenő dr.: *A jégvilág*. Singer és Wolfner kiadása. Budapest, 1930.

Haltenberger Mihály dr.: *Geographica Hungarica*. Negyedévenként megjelenő német nyelvű folyóirat. Szerző kiadása. Budapest, 1930.

Kálmár Gusztáv dr.: *Európa földje és népei*. 342 old. Szent István Társulat kiadása. Budapest, 1930.

Ecsedi István dr.: *A bolgárok földjén*. 124 oldal. Mélius kiadása. Debrecen, 1929.

Gróf Teleki, Karl, Kéz: *Magyar Földrajzi Évkönyv*. 1930. Magyar Földrajzi Intézet r.-t. kiadása. Budapest, 1930.

*) Fenntartjuk magunknak, hogy az itt felsorolt munkákról részletes ismertetést még külön közlünk.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

Esegvár (ma puszta Bánd és Szentgál között. Válasz). Először 1233-ban „terra Seg, siva Band“, később *Segvár* és csak 1438-ban *Esegvár* (Csánki III. k., I. még az *Okl. Sz.*-ban is). Semmi kétség, hogy a régi magyar *ség, ség* = *hegy, halom* jelentésű szavunk van benne, amint *Segesd* és *Segesvár* magyarázatában Pápay József kimutatta (*Magyar Nyelv XXIII*). Hogy miért lett *Segvár*-ból *Esegvár*, nem tudjuk. Fordítottjára inkább van példa.

A *ség, ség* szó régebben élő magyar szó volt s úgy látszik, hogy a *séd*-hez hasonlóan (I. F. és E. 1924) Dunántúlon és Keleten volt főképpen járatos. *Ség* volt Vasban (I. Csánki II. k. Csege alatt), Baranyában (I. Kovács: Index), aztán Arad közelében (*Vár. Registrom*) és Alsó-Fehérben Borbánd szomszédságában (*Kovács: Index*). *Segesd* szintén nemcsak Somogyban, hanem *Küküllőben* is van (Pápay i. h.), s u. ott van *Segesvár* is.

De valamint a *Séd*-eknek, azonképpen a *Ség*-eknek is, legalább ma, úgy látszik Veszprém az igazi fészke. *Pesty* kéziratok gyűjteményéből (az okleveles adatokról tehát nem szólva), a következő dűlőneveket írtuk ki, melyek egyben azt is mutatják, hogy ez az elhomályosult szavunk nemcsak a Pápay említette *Segesd* és *Segesvár* helységnévben maradt fent: *Öreg seghegy*, *Belső seghegy* és *Böröczki seghegy* Adász-Tevelen, *Seghegy* Fajszon, *Segdomb* Kertán,

Léseg Tüskeváron, *Kerseg* Varsányon és *Segdálja* Szentgálon. Ugyanott a térképeken szereplő *šzeg*-eket (*Mögšzeg*, *Ökörszeg* stb.) ma is *seg*-nek mondják. (A *Részletes Magyar Utikalauzok* II. Bakony kötetében ezek *Mögšseg*-nek stb. vannak felvéve, I. még *Nyelvőr* 26, 47). Úgy látszik okoskodó térképcsínálók ferdítették el. (*Sekhegy* van Fehérvár—Csurgó határában is, *Nyr* 10, 96).

Seg a régiségben úgy látszik személynévképpen is előjön. *Segvár* esetében is a *Seg* (lévén *terra Seg*) csaknem bizonyosan az. *Halom* ma is élő család Veszprém megyében.

Bátky Zsigmond.

Agostyán. (Válasz egy cserkésznek.) Nincs köze az „Agoston“-hoz (I. *Etym. Szótár*: „aggastyán“), bár német neve Augustin. De ezt csak azóta viseli, mióta az Esterházyak 1731-ben a török világban kipusztult magyarok helyébe würzburgi németekkel újra telepítették (I. *Edelényi-Szabó Dénes*: Komárommegye népesége stb. Bpest, 1927). A német név az akkor már alkalmasint *Agostyán*-nak ejtett magyar névből lett.

Régi neve azonban *Abustyan*, *Abustyanfewlde* volt (Csánki: Történeti földrajz III.) s ebből lett alkalmasint népi magyarázattal *Agostyán*.

Abustyán minden bizonnyal személynév, s azt hisszük, hogy a régi magyar *Aba* sz.-névből van képezve, mely viszont a török eredetű *aba* = „atya, idősebb testvér“ szóból szár-

mazik. Ennek az *Aba* sz.-névnek *Abos*, *Abosk* és *Aboska* (Abuska) alakjai is vannak (l. *Magyar Nyelv* XI.: 343.). Föltehető, hogy ezek valamelyikéből lett először *Aboskán* s ebből *Abostán*, *Abostyán* (v. ö. talán: *Csomorkány* és *Csomortán*, *Örkény* és *Örtény*).

A falu mindhárom szomszédja, nevezetesen *Baj*, *Tardos* és *Sártvány* pusztá, törökből lett magyar sz.-név. Sőt *Tardos* (régén *Turdos*) mellett *Tolna* és *Tarján* is, vagy a Tarjánnal határos *Gyarmat*; *Szomor* és *Bajna* is az.

Bátky Zsigmond.

Kap és származékai. Mindnyájan ismerjük a bakonyi *Kab-ot* (puszta és hegynév). Régebben itt volt „*Kab-teleke* v. *Kapteleke*, cum silva *Kab-bakonya*, alio nomine *Kyralbakonya*“ (*Csánki* III: 236; v. ö. ehhez *Szerje-bakonya*, u. o.: 350).*) Vértessomló mellett van *Kabberek*.

Világos ezekből, hogy *Kab*, *Kap* személynév. Ez egymagában is előjön a régiségben személy- és helynévképpen (*Kab*, *Kap*, *Cob*, *Cobu*. Az adatokat l. *Kovács* és *Czinár*: *Index*).

Van *terra Kapi* (ma *Kapi Győrben*), s ez a. m. *Kap-é*, *Kaptalva* (v. ö. *Kapivágása* *Sároshan*).

E sz.-nevünket mi a török *kav* (*kav*) + *mak* = „megragadni, elrabolni“ igéből származtatjuk (v. ö. *kal* + *mak*-ból: *Kál* stb.).**)

Fejér m.-ben volt *Kaplár* (*Csánki*). Ez alkalmasint olyan többes alak, mint a szomszédjában (!) lévő *Bak* + *lár* (tehát a *Kap* + *ok* faluja).

A *Zichy Okmánytár*-ban találunk egy *Kapor* nevű embert (v. ö. *Kajt* + *or*). Ez lehet a *kap*, de talán inkább a

kopar ige származéka (v. ö.: *F. és E. 1929.*: *Kapornok*).

Somogyban van *Kapoly* (1082-ben *Copul*). Ez aligha lehet olyan képzés, mint a *Borcs* + *ol*, *Bota* + *ul* stb., de — mint lentebb látjuk — ez is sz.-név. (V. ö. talán *sis* + *mak*-ból *sisal*, *R. Nagy László*: „*Valacho-turcica*“, *Knyomat* 24, s ehhez: *Susol*, „caput mansionis“ 1086, *Kovács*, s az ottani többi adatot).

Zalában van *Kapolcs* (*Kapucs*). Ez gyakori személynév a régiségben. *Gyártás* egy Szent László korabeli *K.* kun vezért említ (*Jáskunok*). A *Zichy Okl.*-ban, *Karácsonyi Magy. nemz. tört.*-ben, a *M. Nyelv* XIX. k.-ben is találkozunk e névvel. Bács-Bodrogon is volt *Kapolcs* (*Kapucs*), mellette pedig a besenyő *Tolmács* (a magyar „tolmács“, *M. Ny.*: 1922.). Egy *kapolcsi* nemes pedig de *Kap* nevet viselt (*Iványi*: Bács-Bodrog m. helyn.). *Kopócs*-*Apáti* ismert falunév Szabolcsban. A baranyai és vasi *Kopács* (*Kupács*) helynevünket is idevonjuk. Ezek is föltehetőleg személynévek (az első 1264-ben: *terra Kopach*).

Lehet, hogy idetartoznak ezek is: *Kapla* (Gömörben *Kaplavára*), *Kaplat* (Somogy), s a *Czinár*-ban található *Kapsan terra* és *Kopna* hirtok (ehhez v. ö. *M. Nyelv* 1929: *Kál* + *na*).

Bátrabban merjük mondani, hogy idetartozik a bács megyei *Kabol* (*Kobol*, *Kabul*), ma *Kovil* s a budai Diós mellett említett *Kawil* (*Csánki* I: 27). *Kopul* a régiségben szintén sz.-név (pld. *Czinár*). A soproni *Kabold* (*Kabót vár*) is az.

Bátky Zsigmond.

Gelemér. A zalai *Kapolcs* villán belül emlitenek 1093-ban egy *terra Gelemer*-t. Ma nincs meg. A veszprémi *Kádárta* mellett volt egy *possessio Gelemer* (1266: *nobiles* (!) de *G.*, ma

*) A *Bakony* etimológiáját *R. Nagy László* írta meg: *Magyar Nyelv* 1928.

**) Másképpen: *F. és E. 1922*, 70.

is megvan). Gömörben van *Kelemer* falu. Hogy *Gelemér* sz.-név, kétségtelen. Azt mondjuk, hogy olyan képzés a török *gel-* = jönni, megérkezni igéből, mint *Elemér* a török il-igéből (l. M. Ny. 1929, 177, *Melich*: „Elemér“). Mi ebből magyaráztuk *Kelemes* nevünket is (l. F. és E. 1929: „Kevermes“). A zalai *terra G.* is amellett tanuskodik, hogy *Kapolcs* török sz.-név lehet. Hogy *Kadar* török sz.-név, tudjuk. A gömöri *Kelemér* szomszédjában pedig a besenyő *Fancsal*-t említik 1338-ban (*Karácsonyi*: Magy. nemz. II: 54).

Bátky Zsigmond.

Gecse. Ilyen nevű régi magyar községünk van Veszprémben, Abaújban és Beregben. Egy *Gecs* (Gech) nevű folyót 1343-ból említenek a pozsonyi *Borsa* (török név) birtok határában (*Zichy Okmtár* „Mutatója“). Baranyában volt *Bezeldék* (török név) mellett *Gecs* v. *Gécs* (?) *monostora*. (Irva: *Gech*, *Geech*, *Geeth*, l. u. ott, *Gecs*-nek és nem *Gét*-nek olvasva és *Csánki* II.). Ugyancsak Baranyában volt *Gecske* falu, *Csánki* szerint *Doboka* táján Mohácstól ényra.

Gecsmonostora (ha az olvasás helyes) arra mutat, hogy *Gecs* személynév s ebből *Gecs* + *e* olyan képzés, mint *Ber* + *e*, *Csek* + *e* stb., *Gecs* + *ke* viszont olyan, mint *Becs* + *ke*, *Bed* + *ke* stb.

Gecse, *Gecsa*, *Gecsed* az Árpád-korban és később, gyakori személynév. Egy *Gecse* Gergelyt éppen *Bezeldékről* említenek 1401-ből (*Zichy Okmt.*).

Van e névnek *k-* alakja is (v. ö. *Gadány* = *Kadány* Baranya). *Kécs* (?), *Kecse* (Köcse), *Kecsed* (pld. *Kecsed* és *Kecsedszilvás* Dobokában 1279, ill. 1370-ből), *Kecső*, *Kecsőd*, *Ke-*

csen, *Kecska*, *Kecsmén*, *Kecsenye* és *Kecsenek* személy- és helyneveink is voltak és vannak. *Kecse* Jánost a baranyai Darócziól jegyeznék föl 1400-ból [*Zichy Okmt.* Ez a *Daróc* (emlétese 1264-ben), a töröknevű *Torda* (XIII. sz. végéről), ma *Dárda* mellett fekszik].

Az *Okl. Sz. Kecheteleke* és *Kechehorga* helyneveinket kérdőjellel a *kece* (= halfogó szerszám) közszó- ból származtatja.

Sopronban volt: 1262 *Keych*, alkalmasint *Pomogy* mellett. Ez ugyan inkább *Kécs*-nek, mint *Kecs*-nek olvasandó. Neve a *Pomogy*-gyal határos *Bánfalva* (török név, *Pomogy* is alkalmasint az, szomszédja *Tétény* és *Ürkünd*) község *Götsch* dülönévében maradt volna fenn (*Csánki* III, 613).

Azt gondoljuk, hogy ezek a személy- és helynevek alkalmasint mind összetartoznak s a török *geč*, *göč*, *köč*, *küč* = „költözködni“ stb. igéből vannak képezve.

Megerősít bennünket ebben *Gombocz*-nak a kun *Kücsmeg* úr nevéből adott magyarázata, amikor azt írja, hogy az talán a *köč* = „nomadisieden“ igéből származtatható (*M. Ny. 1915: 246*; v. ö. szerinte a *köčär* és *köčkün* = „nomád“ nevet).

Azt hisszük, hogy a vas megyei *Köcsk* (régén *Kücsk* és *Kecsk*, ezt az alakot l. lentebb) is idetartozik. Hogy ez is sz.-név, l. *Okl. Sz.* „fi“ címszó alatt: „molendinum Kúchkiyamolna voc.“ 1336-ból.

Köcsk szomszédjában, Sárvár vidékén sok a törökös helynév (pld.: *Tacsikánd*, *Bokod*, *Kocs*, *Bekény*, *Káld* s kissé távolabb *Kecsen* v. *Gecsen*. L. még ehhez a ponthoz: *Kecsen* István és Jakab dunaszegi, *Kecsey* Péter és *Kecski* (!) Gergely királyföldi, győrmegyei jobbágyságok nevét: *Héderváry Okltár* „Mutatója“).

A veszprémi *Gecse* szomszédságából: *Gyarmat, Szerecsen, Kajár, Gyömöre, Teke, Tördemész, Tét* (besenyő falu).

Hangoztatjuk azonban e helyen ez alkalommal is, hogy a *Gecse* személynév nem takar feltétlenül török etnikumot, mert ezt az alkalmazást előkelő nevet, lehet, hogy beházasodás révén, kétségtelenül idegen származású nemzetségek tagjai is viselték.*)

Bátky Zsigmond.

Ollóság, Kecskedága. Az első krassósörényi, korábban temesmegyei község. Oláh neve, a régibb alakot őrizve, *Olosag*. Megfejtésével a *Magyar Nyelv IX. évf.*-ban találkoztunk (356. stb. lap). *Ság* helyneveink magyarázatában. A cikk szerint így tagolandó: *Olló + ság*. Az első tag a. m. „gödölye, özfi“, *ság* pedig a. m. a német *Schak* = erdő kölcsönszó, vagyis *Ollóság* = *Gödölyehegy*-féle volna.

Ezzel szemben mi azt gondoljuk, hogy így kell tagolni: *Ollós + ág*. *Olló* = gödölye, *ág* = patak v. patakág. Ez utóbbira l. pld. *Nagyág* folyó Máramarosban, vagy *Nagyágvíz*, *Vizág*, *Érág*, *Erőség*, *Asszúág*, *Hosszúág*, *Megyeág*, *Háromág* (Okl. Sz.) stb.

Az *Ollós + ág*-hoz hasonló képzés *Evetes + ág* (E. ágfő), *Medves + ág* (M. Ny. XXV: 71, Heves m.), *Halas + ág* (Mátisfalva, Háromszék, Pesty: Hn.-kézirat), *Szarvas + ág*, *Ölyves + ág* (Arad, Hunyad, Csánki, l. ehhez: *Hollósvölgy* stb. Okl. Sz.),

*) E sorok megírása után jelent meg Németh Gyula szép cikke a „szabirok“-ról (M. Ny. 1929: 81.). Ebben azt mondja, hogy a *göcsebe* és *göcsemen* török népszavak a göc igéből származnak ezeket egyszerűen „nomád“-nak lehetne fordítani a „bolyongó“- stb. nevű törzsekkel szemben.

Diós + ág (Orbán: Székelyföld), *Hamas + ág* (Székelytelek, Bihar m., l. ehhez: *Hamaszó* Somogyuzsopa, Bihar m.), *Borjus + ága* (mocsár).

Ollóság, Eveteság, Medveság jelzős összetételek vagy közvetlenül az *olló, evet, medve*, stb. ott tanyázó, vagy megfordult állatokról, vagy közvetve az *Ollós, Evetes, Medves* (erről később is!) nevű hegyről, erdőről lefutó patak után kapták nevüket, mint pld. *Erőség* (pataka, *Milleker*: Délmagyarorsz. helyn. 83), mely az *Erős* nevű hegyről (erről máskor) neveztetett el.

Szarvaság-hoz és *Ölyveság*-hoz még ezt fűzzük hozzá: Az előbbiről a mondott cikk, mely e nevekben a *ság*-ot keresi, a következőket írja: „Az aradi *Szarvaság*-ot, nem *Szarvaság*-nak (egy s-szel, ma *Szoroság*) kell olvasnunk, ahogy a Tört. Földr. (Csánki), hanem betű szerint *Szarvas-ság*-nak, vagyis a *szarvas* és *ság* szavak összetételének kell felfognunk“. Márki Sándor (Arad m. mon. I, 214) erről ezt mondja: „*Szarvaság* oly régi elnevezés, mint a konopi völgyben *Medveság*“, s azt hisszük, neki van igaza. *Ölyves-Ság* nevű község pedig nincs Hunyadban, hanem van *Ölyveság* (Csánki V.), tehát *Ölyvespatakról* elnevezett község.

Kecskedága hunyadi község. Oláh neve *Chișcădaga* (Moldovan-Togan: Dictionarul etc. 1909.). Szerintünk ez így tagolandó: *Kecsked + ága*, tehát szintén pataknévből lett helynév. Ilyen *d* képzővel ellátott hegy- és utána pataknévek éppen Erdélyben gyakoriak, pld. *Baglyod, Hollód, Juhod, Kosd* stb. patak (Orbán: Székelyföld, u. o. *Bagoly, Holló* stb. patakok is), tehát lehet *Kecskéd patak* is. Az *ága* persze nem más, mint az

ág. Pld.: *Karasóága* (Okl. Sz.), *Ganczága* (Hunyad, Csánki), *Veremága* (ma *Vormága* u. o., de van *Veremeság* is Okl. Sz.). A név különben *Kecskedág* alakban is többször előfordul (l. *Csánki*). Közéleben fekszik *Nagyág* falu, bizonyára a hasonló nevű patak után.

Az ág, amint látjuk, elég gyakori Hunyadban. Van, vagy volt még a felsoroltakon kívül *Fintóág* Kecskedág és *Simaság* Ölyveság közelében.

Hogy a tordai *Magyaróság* ezek szerint nem *Magyaró* + *ság* (= mogyoró), s a győri *Súgótság* nem *Súgó* + *ság* (állítólag a *súgó* = vékony vesszőről), hanem *Súgós* + *ág* (szerintünk a víz *súgó*-ja után), nagyon is valószínű (l. *Tsz.* és v. ö. pld. *Súgásláb*, Markosfalva, Háromszék, *Pesty* i. h.).

A bácsbodrogi *Hódság*-nak is alig van köze a *hód* állatnévhez, mint a cikk gondolja, mert az, mint máshol említettük (*Értesítő — Ethnographia* 1927 : 20.) alkalmasint a török *odzsak* (*ucsak* = tűzhely) szóval függ össze. (Ha ez így volna, akkor a gömöri *Daruság* [l. *Csánki*] is *Daruhegy* volna).

Kecskedág-hoz hasonló külsejű helynév fordul elő 1343-ban a pozsonymegyei Borsán: *Talyadaga* (*Zichy*: Okm.-tár). Mivel völgyről van szó, föl kell tennünk, hogy az *Talyad* = *ága*. Az előtag itt sz.-név (*Taj* = „csikó“?), amire sok példánk van.

Hogy a szilágyi *Sarmaság*-ban se a *sarma* (= valamiféle növény, de hogy micsoda, a szóbanforgó három szerző nem mondja meg) az alapszó, nagyon valószínű, mert hiszen *Sármás* Kolozsban is van, a helynévnek tehát *Sarmaság*-nak (két s-sel) kellene lennie. De aztán *Sarmaság*on is van *Sarmaság árka patak* s u. ott *Szárazág oldal* is. A név alakja tehát ez: *Sarmás* (Sármás) + *ág*. A kolozsi *Sármás*, úgy látszik, személynév. Egy *Sármás* dülő a veszprémi Adász-Tevelen is van (*Pesty*: i. h., l. „Sormás erdő“ *Nyr.* 30, 446, Sormás dülő Zilah m. *Nyr.* 12, 383).

Nem lehetetlen, hogy a név a magyar *sár* (= sárga) szavunkból van képezve (v. ö. talán *sármók* = *sármány* *Tsz.*).

Bátty Zsigmond.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Magyar Statisztikai Szemle. 1929. évf. 11. f.: *Thirring*: Az idegenforgalmi statisztika problémái.

Népünk és Nyelvünk. 1929. 7—9. f.: *Szendrey*: Csongrádmegyei helynevek.

10—12. f.: *Böszörményi*: A magyar nép lelkivilága. — *Ébner*: Ősi szállítóeszköz az alföldi lápokon.

A Tenger. 1929. 9. f.: *Koch*: Tihany és az Adria. — *Somogyi*: A Suez-csatorna.

10. f.: *Sachsenfelsi Dietrich*: A komphajó és a komphajózás.

Historia. 1929. 7—8. f.: *Kovács*: Budai nemzetiségi ellentétek a XVIII. században.

Debreceni Szemle. 1929. 8. f.: *Tóth*: Világvárosok forgalmi nehézségei és azok modern megoldása. — *Berényi*: Az erdő hatása a csapadék mennyiségére. — *Mendöl*: A magyar falu életrajának néhány vonása.

Geographischer Anzeiger. 1929. 10. f.: *Biel*: Das Klima Dalmatiens. — *Schultze*: Fünf englische Hafentypen.

11. f.: *Vosseler*: Ein Fest in Avila. Ein Bild spanischen Volkslebens.

12. f.: *Leyden*: Neapel. — *Mortensen*: Zinsfuss und Kulturlandschaft in Südchile.

Petermann's Mitteilungen. 1929. 9—10. f.: *Schultz*: Russische Forschungen in der Mongolei. — *Täuber*: Neues über die Herkunft der Negroafrikaner. — *Mecking*: Die Hudsonbai-Bahn, ihr Hafen und ihr Seeweg. — *Haltenberger*: Der statistische Atlas von Estland. — *Pfalz*: Der Anteil Südslawiens an der Freizone von Salonik. — *Rassel*: Die Vatikanische Stadt.

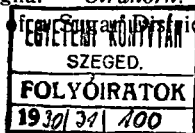
11—12. f.: *Winkel*: Die Übersee-Fernsprechkabel. — *Stamer*: Die Landschaften Armeniens. — *Borchardt*: Oasen und Wege der südlichen Libyschen Wüste. — *Uhden*: Zur Geschichte des Kamels in Nordafrika. — *Schuller*: Die Egertonkarte von Amerika und die Lenkaindianer in Honduras.

Geopolitik. 1929. 10. f.: *Jacob*: Die weltpolitische Bedeutung des Tages der Rasse. — *Francé-Harrar*: Wirtschaftliche Gegenwart und Zukunft in der Südsee.

11. f.: *Bleiber*: Die Bahrain-Inseln. — *Katscher*: Chinesische Wirtschaftsfragen.

12. f.: *Sinclair*: Die Vereinigten Staaten von Europa. — *März*: Die jugoslawische Gebietsreform. — *Becker*: Hamburg und die Welthandelspolitik.

The Geographical Review. 1929. October: *Almagià*: The Repopulation of the Roman Campagna. — *Strahorn*: Agriculture and Soils of Palestine. — *Platt*: Geography of the Sugar District: Mariel, Cuba.



DÉLMAGYARORSZÁG LEGNAGYOBB
GRAFIKAI MŰINTÉZETE A

**SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS
KÖNYVKIADÓ RT.
SZEGED**



FÖLD ÉS EMBER



SZÉPHALOM



**SZEGEDI FERENCZ JÓZSEF
TUDOMÁNYEGYETEM
KIADVÁNYAI**



**A SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS
KÖNYVKIADÓ R. T. NYOMDÁJÁBAN
KÉSZÜLNEK.**

FÖLD és EMBER (EARTH AND MAN)

Review of anthropogeographical section of the Hungarian
Ethnographical Society.

Manager: KOGUTOWICZ (CHARLES)
professor and leader of the Geographical Institute of the
Francis Joseph University

SZEGED (Hungary).

Vol. IX. No. 6.

Polgári iskolai atlasz.

Szerkesztették: Cholnoky Jenő dr., Czakó
István, Erődi Kálmán dr., Geszti Lajos,
Karl János dr., Kéz Andor dr., Pécsi
Albert dr., Prohaska Ferenc dr.

Engedélyezési száma 76076/1928. III.

Egyedüli atlasz a polgári iskolák részére.

Kiadja :

a MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V., UJPESTI RAKPART 2.

Fényképészeti újdonságok-

ról értesítőt ingyen és bérmentve küld

Wanaus József

Budapest, IV., Sütő-u. 2. (Deák Ferenc-tér sarok.)

Alapítva: 1896.

Telefon: Aut. 813—26.

Kérem ezen hirdetésre hivatkozni.

+

FÖLD —ÉS— EMBER

TUDOMÁNYOS SZEMLE — SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY

1929.

SZERKESZTŐSÉG:
SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET
—
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST

MINDEN JOG FENNTARTÁSÁVAL
COPYRIGHT BY HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY IN
SZEGED 1929.

50308



KIADÓHIVATAL: SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET.

TARTALOM.

Értekezések, cikkek.

	Oldal
<i>Balogh Albin:</i> Adalékok az árpádkori Esztergom helytörténetéhez — — — — —	23
<i>Bartucz Lajos:</i> Dunántúl népének anthropologiai vázlata — — — — —	105
<i>Győrffy István:</i> Nyiregyháza és Debrecen települése — — — — —	1
<i>Horváth Detre:</i> Kőszeg településtörténetének vázlata. — — — — —	253
<i>Irmédi-Molnár László:</i> A szegedi Fehér-tó — — — — —	138
<i>Kalmár Gusztáv:</i> A török uralom hatása a Dunántúl népességére — — — — —	49
<i>Kogutowicz Károly:</i> Belsősomogy — — — — —	201
<i>Schmidt Elek:</i> Széchenyi és Vásárhelyi szerepe az Alduna szabályozásában — — — — —	165
<i>Szabó István:</i> A debreceni tanyarendszer kialakulása — — — — —	214
<i>Szokolay Margit:</i> A magyarországi besenyőtelepekről — — — — —	65
<i>Wagner Richárd:</i> Kecskemét vízellátása — — — — —	160

Apró közlemények.

<i>Bátky Zsigmond:</i> Hajdúszoboszló nevének eredete — — — — —	40
— — — — — Rákospalota — — — — —	41
— — — — — Áron morvája, Barci fok, Büt ere, Kenyere ér, Kollan tó — — — — —	41
— — — — — Halmazfalu — — — — —	41
— — — — — Táp, Tápió — — — — —	43
— — — — — Sarol, Bozol, Borol, Basal — — — — —	44
— — — — — Börkönd, Burgungya, Kondakor — — — — —	44
— — — — — Kösüly folyás — — — — —	44
— — — — — Csipkerek — — — — —	45
— — — — — Tördemic — — — — —	45
— — — — — Tolna — — — — —	98
— — — — — Kajdacs, Kajmád — — — — —	99
— — — — — Iriny — — — — —	99
— — — — — Bozolnok — — — — —	99
— — — — — Kapornok — — — — —	100
— — — — — Bacsak Előn — — — — —	100
— — — — — Barok — — — — —	189
— — — — — Andocs — — — — —	189

	Oldal
— <i>Bátky Zsigmond: Jutas</i> — — — — —	190
— — — — — : Csákberény — — — — —	190
— — — — — : Mégegyszer Kevermes — — — — —	191
— — — — — : Ötömös — — — — —	192
— — — — — : Bas — — — — —	192
— — — — — : Bezeréd — — — — —	193
— — — — — : Cseke — — — — —	194
— — — — — : Jégháza és Bozók — — — — —	194
— — — — — : On és származékai — — — — —	195
— — — — — : Ok, Ugocsa — — — — —	248
— — — — — : Jókai — — — — —	249
— — — — — : Torna — — — — —	250
— — — — — : Ballony — — — — —	251
— — — — — : Porcsalma — — — — —	251
— — — — — : Gyarak — — — — —	251
<i>Györfly István (Szeged): Atka</i> — — — — —	42
~ <i>Horger Antal: A Somogy helynév eredete</i> — — — — —	42
<i>Kogutowicz Károly: Megjegyzés a Szemle rovat „Vita a néprajzi térkép körül” c. cikkhez</i> — — — — —	101
<i>Vitéz Málnási Ödön: Hajdúszoboszló nevének eredete</i> — — — — —	39
<i>Wagner Richárd: Dög-Tisza, Holt-Tisza</i> — — — — —	101

Szemle.

<i>Bárany László dr.: A hazai földrajztanításnak nehézségei és értékei (Kanszky Márton)</i> — — — — —	245
<i>Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza (Kanszky Márton)</i> — — — — —	292
<i>Csuppay Lajos: Sopron a civitas fidelissima (Kanszky Márton)</i> — — — — —	178
<i>Deutsche Siedlungsforschungen (Bátky Zsigmond)</i> — — — — —	37
<i>Edelényi-Szabó Dénes dr.: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai (Kanszky Márton)</i> — — — — —	33
<i>Gesztelyi-Nagy László: A jövődö magyar intelligencia és a tanya-kérdés (Wagner Richárd)</i> — — — — —	93
<i>Hennig R.: Geopolitik die Lehre vom Staat als Lebewesen (Lányi János)</i> ,	187
<i>Hettner A.: Der Gang der Kultur über die Erde (Kanszky Márton)</i> — — — — —	247
<i>Hettner A.: Englands Weltherrschaft (Schilling Gábor)</i> — — — — —	95
<i>Herman Egyed: A bátaszeki németek és népdalaik (Schilling Gábor)</i> — — — — —	246
<i>Herczeg G.: Ungarn und Budapest (Kanszky Márton)</i> — — — — —	95
<i>Hoffer András: A föld belső erejői (Irmédi-Molnár László)</i> — — — — —	94
<i>Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története (Kanszky Márton)</i> — — — — —	35
<i>Kogutowicz Lajos: A magyar térképírás multja, jelene és jövője (Irmédi-Molnár László)</i> — — — — —	293
<i>Kruse Walther: Die Deutschen und ihre Nachbarvölker (Kreetsmárik Endre)</i> — — — — —	181
<i>Mádai Lajos ifj.: A Császáriúrdő monográfiája (Buday Kálmán)</i> — — — — —	34

	Oldal
<i>Vitéz Mátnásy Ödön dr.</i> : A régi magyar juhászat (Irmédi-Molnár László) — — — — —	36
<i>Melich János</i> : A honfoglaláskori Magyarország (Bátky Zsigmond) — — —	291
<i>Mendöl Tibor</i> : Szarvas földrajza (Irmédi-Molnár László) — — —	32
<i>Milleker Rezső</i> : A Földgömb (Kanszky Márton) — — — — —	291
<i>Mžík Hans</i> : Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornemlich des Orients (Eperjessy Kálmán) — — — — —	179
<i>Pollog C. H. Dr.</i> : Der Weltluftverkehr seine Entwicklung Geographie und Wirtschaftliche Bedeutung (Irmédi-Molnár László) — —	186
<i>Rieth Adolf dr.</i> : Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpfungarn in Vergangenheit und Gegenwart (Tóth Ferenc) —	96
<i>Rungaldier R.</i> : Die Pusta Hortobágy und die Frage der Pustenburgung in Ungarn (Wagner Richárd) — — — — —	188
<i>Schafarzik Ferenc dr.</i> és <i>Vendl Áladár dr.</i> : Geologiai kirándulások Budapest környékén (Irmédi-Molnár László) — — — — —	245
<i>Scharf Nándor</i> és <i>Turner Ferenc</i> : Magyarország domborművü kézi térképe (Irmédi-Molnár László) — — — — —	94
<i>Scharf Nándor</i> és <i>Turner Ferenc</i> : Angolország, Olaszország és Közép-Európa domborművü falitérképei (Irmédi-Molnár László) — —	294
<i>Thirring Gusztáv</i> : Köszeg és környékének részletes kalauza (Irmédi-Molnár László) — — — — —	179
<i>Tóth Ferenc</i> : Somogy földje és népe (Kanszky Márton) — — — —	93
<i>Tuckermann Walter</i> : Die Philippinen (vitéz Máriaföldy Márton) — —	185
<i>Vita a néprajzi térkép körül</i> (Kogutowicz Károly) — — — — —	91
<i>Vigyázó János dr.</i> és <i>Horn K. Lajos</i> : Mátra térképe (Irmédi-Molnár László) — — — — —	178
A legújabb magyar földrajzi irodalom — — — — —	38—188

Folyóirat szemle.

Földrajzi közlemények — — — — —	198
Földgömb — — — — —	252
Természettudományi közlöny — — — — —	46—102—198
Népünk és Nyelvünk — — — — —	102—198
Ethnographia — — — — —	46—102
Magyar Statisztikai Szemle — — — — —	46—102—198—252
Tenger — — — — —	198—252
Kísérletügyi Közlemények — — — — —	102—198
Magyar Szemle — — — — —	46—102—198—252
Városi Szemle — — — — —	252
Debreceni Szemle — — — — —	198
História — — — — —	199—252
Társadalomtudomány — — — — —	46—102
Geographische Zeitschrift — — — — —	47—102—199—252
Geographische Anzeiger — — — — —	47—103—199

	Oldal
Petermanns Mitteilungen — — — — —	47—103—199
Mitteilungen der Geographische Gesellschaft in Wien — — —	47—103
Zeitschrift für Geopolitik — — — — —	47—103—199
Ungarische Jahrbücher — — — — —	102
Geographical Review — — — — —	103—200
The Geographical Journal — — — — —	200
Annales de Géographie — — — — —	103
Revue Economique — — — — —	104
Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie — — —	104
Bulletin de la Société Royale de Géographie l'Egypt — — —	104

Térképek és mellékletek.

	Melléklet
A magyarországi besenyő telepek — — — — —	1
Légi felvétel a Fehér-tó D.-Ny.-i részéről — — — — —	2
Nádasrész a mélyvíz peremén alacsonyvízálláskor D.-K.-ról nézve —	2
A Fehér-tó D.-K.-ról nézve — — — — —	3
Szikes terület a Fehér-tó K.-i részén, É.-ről tekintve — — — —	3
Középeurópa domborművű falitérképe — — — — —	4
Köszeg látképe 1586-ból — — — — —	5
Köszegnek 1808-ban készült madártávlati képe — — — — —	6